

Afvandringen fra Vestslesvig 1860 – 1900

– om drivkræfterne bag den nordslesvigske udvandring

af *Leif H. Nielsen*

Mere end 1/3 af Nordslesvigs befolkning søgte i årene fra 1864 og frem til 1900 bort fra hjemstavnen. Kan denne udvandring forklares udelukkende som en protest mod den tyske besættelse – eller lå der andre motiver bag? Cand. mag. Leif H. Nielsen, Frederiksberg, har undersøgt spørgsmålet i sin specialeopgave, som her gengives i bearbejdet form. På baggrund af forholdene i Mjolden og Ubjerg sogne i Tønder amt påvises, at udvandringen afspejler mønstre, som kan genfindes i andre egne af Nordeuropa, og at en lang række faktorer ud over det nationale må inddrages for at kunne give en tilfredsstillende årsagsforklaring.

Befolkningsudviklingen i sidste halvdel af forrige århundrede er karakteriseret af de store vandringer. Både den der gik fra land til by, og den der gik oversøisk. Fællesnævneren for dette opbrud var det evige håb om bedre økonomiske og sociale kår i den nye verden eller i byen.

Også fra Nordslesvig var der opbrud. Omkring 60.000 mennesker forlod området i perioden frem til århundredskiftet. Men i modsætning til opbruddet i kongeriget har man som oftest beskrevet og forklaret denne bevægelse mere ud fra den nationalpolitiske situation i landsdelen efter nederlaget i 1864 og den efterfølgende indlemmelse i Preussen, end ud fra økonomiske og sociale forhold.

Spørgsmålet er imidlertid om dette er rimeligt. Den nationale tolkning bygger i høj grad på en tradition med basis i datidens nationalitetskamp, mindre på egentlige videnskabelige/kildekritiske studier.

I denne artikel skal spørgsmålet belyses gennem en undersøgelse af afvandringen fra Vestslesvig. Med udgangspunkt i flyttemønstret fra sognene Mjolden og Ubjerg og den registrerede udvandring fra Tønder Kreds skal det vises, at opbruddet i høj grad var styret af de samme sociale og økonomiske faktorer som i det øvrige land. Ligeledes skal det påvises, at der generelt ingen sammenhæng var mellem udvandringens størrelse og det nationale sindelag, men nok mellem sindelaget og udvandringsadfærden.

No.	Aar og Datum.	Barnets fulde Navn.	Daabens Datum og i Kirken eller Hjemme
1858. 2.	28. April	Jeppe Pedersen Sorgenfrei	Jeppe Pedersen Sorgenfrei døbt den 28. April 1858 i Ottersbøl Kirke af Pastor J. J. Jørgensen 19. 1858

Kirkebøgerne hører til de vigtigste kilder i denne undersøgelse. Her er vist dåbsindsførslen i Mjolden kirkebog for Jeppe Pedersen Sorgenfrei han var én blandt mange andre udvandrede. Jeppe var født den 28. april 1858 og døbt 8 dage senere hjemme på grund af frygt for skarlagensfeber. Forældrene var husmandsfolk i Ottersbøl, og Jeppe's barndom har næppe adskilt sig fra andre husmandsbørns med arbejde på egnens gårde. 15 år gammel blev han konfirmeret, og halvandet år senere, den 22. december 1874, ansøgte han som så mange andre unge lige under sessionsalderen på 17 år om

Nationale eller økonomisk-socialt årsager?

Allerede i samtiden var man meget opmærksom på den store afvandring fra området. Fra dansk side fremkom flere undersøgelser, der mere eller mindre direkte var partsindlæg i nationalitetskampen. Afvandringen opfattedes her primært som et kvantitativt problem (tabet af danske undersåtter) og forklarede nærmest indforstået med utilfredshed med den preussiske administration¹. Også fra tysk side var man opmærksom på fænomenet. Men i modsætning til den danske tolkning blev afvandringen ikke direkte sat i forbindelse med de nationale spændinger, derimod mere med de generelle sociale forhold. Således nævnte landråden i Tønder i en indberetning til Slesvig i 1879 ganske vist militærtjenesten som faktor, men mere på grund af dens længde end på grund af en national modvilje: »Årsagerne til udvandringen er som i de foregående år, mest at søge i håbet om et bedre udkomme, hvilket tildels er blevet ansøret af tidligere udvandrede familiemedlemmer eller venner. Hertil kommer dog også modviljen mod den lange militærtjeneste.«²

Omkring og efter genforeningen blev den danske forklaringsmodel om den »nationale flugt« mere udtalt. Særligt modstanden mod den 3-årige preussiske værnepligt med deraf følgende aflæggelse af faneeden tillagdes stor betydning. Men også det nationalpolitiske klima som helhed med afskedigelser af danske embedsmænd, option³ og udvisninger, ophævelsen af § 5⁴ og indførelse af tysk kirke-, skole- og retsprog samt myndighedernes rigoristiske fremfærd overfor danske tilkendegivelser, fremhævedes som væsentligt medvirkende årsager⁵.

Forældrenes Navn, Stand, Haandtering og Bopæl.	Fæddernes Navn, Stand og Opholdssted.	Hvor anført i det almindelige Levnforelises Register.	Anmærkninger.
<i>Forældrene: Peder Niels Jørgensen og hustru Cathrine Marie Ottensboe 26 Alto 48</i>	<i>Sønneskatten Marie Faldender Nielsboe Sønnen Marie Mathias Nielsboe Sønnen Mathias Hans Nielsboe Sønnen Jesu Thomas Nielsboe Sønnen Hans Nielsboe</i>		

Entlassungsurkunde. Med dette i hånden tog han til Danmark. Muligvis har han haft svært ved at falde til i de nye omgivelser, for i marts 1882 blev han af gendarm Hoffmann fra Ballum anmeldt for at opholde sig uden pas i forældrenes hus. Her havde han været siden jul. Han blev udvist af Preussen, og fik tre gange 24 timer til at forlade landet. Fire år senere, da faderen døde i 1886, havde han taget det store skridt og boede i Amerika.

I 30'erne skærpedes den nationale tone. I en nationalt farvet og polemiserende artikel gik Karl Alnor til angreb mod den påståede »nationale« masseflugt fra Slesvig⁶. Han forkastede tanken ud fra den betragtning, at befolkningsudviklingen var mindre i Sydslesvig end i Nordslesvig, og han spurgte, om der mon ikke var en sammenhæng mellem den befolkningsmæssige stagnation i Slesvig og den tilsvarende eksplosion i Holsten: »Woher stammen die Menschen, welche die im Zweiten Reich aufblühenden holsteinischen Städte füllten? Kiel, Neumünster und Rendsburg voran, Altona, Wandsbek und das benachbarte Hamburg und Lübeck jedoch nicht minder?«⁷. Spørgsmålet så han bekræftet i en undersøgelse af skatteklasselisterne 1870-90 fra Kiel, hvor knap 14.000 slesvigere var flyttet til byen. Heraf var dog kun 1.919 fra Nordslesvig!

Efter anden verdenskrig er de nationale modsætninger neddæmpet. Fra dansk side fokuseres der på det danske (Nord)slesvig, og fra tysk side på det nuværende Schleswig-Holstein. Behandles afvandringen fra Nordslesvig i den tyske litteratur sker det normalt ikke væsensforskelligt fra danske fremstillinger.⁸

Skønt forfattere op gennem århundredet har påpeget at »Selvfølgelig kan denne overordentlige store Udvandring langt fra alene føres tilbage til nationalpolitiske Grunde; almindelige økonomiske Aarsager var i høj grad medvirkende«⁹, har man været tilbøjelig til at fokusere på det nationale aspekt og dermed i store træk at acceptere samtidens forklaringsmodel.

I de senere år er der dog sat spørgsmålstegn ved denne vægtning af motiver-

ne. Senest har Hans Schultz Hansen i 1985¹⁰ påpeget, at den store udvandring fra de nyindlemmede områder i Preussen i begyndelsen af perioden (1867-71) ikke nødvendigvis bør tolkes som en national udvandring: »den lange tjenestetid kunne i sig selv være motiv nok«. Videre fremhæver han, at den største udvandring fra Slesvig i perioden 1868-1885 fandt sted fra Ejdersted kreds, dvs. fra et helt overvejende tysk område. Dette tyder på, at de nationale motiver ikke har spillet den afgørende rolle, man ofte tillægger dem. »Snarere har motiverne været af økonomisk karakter, hvad man da også skulle forvente på baggrund af, at udvandringen var et alment europæisk fænomen.«

Statistikens vidensbyrd

Som det vil være fremgået af ovenstående korte historiografiske gennemgang, skal årsagerne til, at emnet aldrig gennemgribende er blevet analyseret, for en stor del søges i den nationale pietet, der fra både dansk og tysk side har omgærdet emnet. Dertil kommer dog også et mere håndfast og jordnært forhold, nemlig at de statistiske kilder generelt er meget sparsomme med oplysninger om afvandringen og dens sammensætning.

Den officielle preussiske statistik dækker perioden frem til 1886 og indeholder oplysninger om både den lovlige og den ulovlige udvandring (: med og uden »Entlassungsurkunde«¹¹). Desværre er oplysningerne meget grove i forhold til en analyse af drivkræfterne bag udvandringen. Statistikken angiver praktisk talt kun antallet af udvandrere og (for den lovlige udvandring) kønnet fordelt på de enkelte kredse.

En nogenlunde tilsvarende opgørelse frem til 1885 blev i 1887 udgivet af direktøren for det statistiske bureau i Altona, Otto von Wobeser.¹² Værket indeholder ikke egentligt nyt stof i forhold til den preussiske statistik, men skal nævnes fordi det gennem Poul Sveistrups bearbejdelse i 1890 er en af de oftest refererede kilder til den nordslesvigske udvandring.¹³

Også fra centralt hold blev der ført statistik over udvandringen. I diverse udgivelser fra Kaiserl. Statistisches Amt er antallet af udvandrere fra provinsen Schleswig-Holstein over større tyske og fremmede havne således anført.¹⁴

Et generelt problem ved disse »officielle statistikker« er dog, at de kun angiver antallet der udvandrede – ikke hvem der udvandrede. Dertil kommer, at de ikke omfatter samtlige, der vandrede bort fra området: Således ikke de optanter der flyttede fra Slesvig, de der blev udvist, eller personer som flyttede sydpå til det øvrige Preussen. Et helt tredje problem er, hvorvidt tallene overhovedet er troværdige. Tvivlen har rødder tilbage i samtiden, hvor både Otto von Wobeser og Preuss. Statistik antyder det problematiske ved registreringen af den ulovlige udvandring. Sidstnævnte sammenholder således antallet af tildelte Entlassungsurkunden for året 1872 med den gennem skibslisterne i Bre-

men og Hamborg konstaterede udvandring. Heraf fremgår det, at ca. 75% af den reelle udvandring foregik uden opnåelse af Entlassungsurkunden, og at »størstedelen af denne således helt unddrog sig myndighedernes kendskab«. ¹⁵ Det er dog ikke, som ofte antaget, en forfægtelse af statistikkenes egne tal, men derimod en generel konstatering, der benyttes til at understrege vigtigheden af forbundsrådets beslutning af 23. maj 1870 om kontrol af den oversøiske udvandring. Otto von Wobeser når gennem en sammenligning af den registrerede udvandring i perioden 1875-84 med udvandringsoverskuddet og den konstaterede indvandring frem til, at statistikken kun dækker ca. 70% af den reelle udvandring. ¹⁶

De bedste oplysninger om udvandringens sammensætning kommer fra Københavns Politis udvandringsprotokoller. ¹⁷ Materialet omfatter oplysninger om 6571 personer født i Slesvig og udvandret over København i perioden 1868-1900. Det indeholder oplysninger om udvandrernes alder, erhverv, køn, udvandringstidspunkt, sidste opholdssted og udvandringsform. Spørgsmålet er dog, hvor repræsentativt det er. Dels drejer det sig om en udvandring fra hele Slesvig. Kun 11 % har explicit opgivet lokaliteter i Nordslesvig som sidste opholdssted mod 22 %, der har opgivet lokaliteter i Sydslesvig. De 67 % har blot anført (hertugdømmet) »Slesvig« som sidste opholdssted. Dels omhandler det en i forhold til den samlede udvandring beskeden og speciel gruppe, nemlig den, der tog den længere og mere besværlige rute over København fremfor den kortere over Hamborg eller Bremen.

Denne mangel og usikkerhed omkring de statistiske data har gjort, at man ofte tyr til det beregnede udvandringsoverskud for at bestemme afvandringens omfang, dvs. til forholdet mellem fødte, døde og det faktiske folketal. Beregnet på denne måde når man frem til, at ca. 60.000 personer forlod landsdelen i perioden frem til 1910 ¹⁸. Sammenholdt med den samlede befolkning på omkring 150.000 fornemmer man, hvilket dræn der var tale om. Faktisk faldt folketallet frem til midten af 90'erne, og i hele perioden 1867-1910 skete der kun en befolkningsmæssig tilvækst på ca. 8% i Nordslesvig. I samme periode steg den danske befolkning med 55% og den slesvig-holstenske med 57%.

Det er naturligvis dette voldsomme dræn, der ligger til grund for tanken om en national flugt. Spørgsmålet er imidlertid, hvad dette udvandringsoverskud dækker. Hvor stor en del udvandrede oversøisk, hvor mange flyttede til Danmark og hvor mange sydpå til de økonomiske kraftcentre i Slesvig og Holsten? Hvad var årsagerne til denne vandring? Hvem vandrede hvorhen og hvorfor? Hvori adskilte den nordslesvigske afvandring sig fra den generelle trend i forrige århundrede?

Spørgsmålene er mange. Nedenfor skal vi forsøge at sætte kød og blod på

dette udvandringsoverskud gennem en detaljeret undersøgelse af vandringsadfærden i sognene Mjolden og Ubjerg 1860-1900. Dernæst skal vi gennem den registrerede udvandring fra Tønder Kreds se lidt nærmere på selve udvandringen fra Preussen.

Kilder og metode

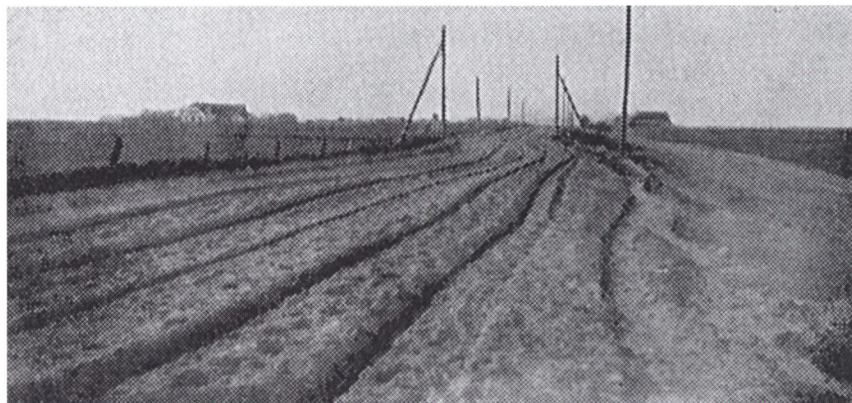
Den traditionelle vej for en mobilitetsundersøgelse gennem folketællingerne, kirkebøgernes til- og afgangslister eller person- og melderegistrene er desværre ikke farbar i Nordslesvig i denne periode.¹⁹ Derfor har det her været nødvendigt at stykke oplysningerne sammen fra et bredt spektrum af kilder med hver deres indhold og karakteristika.

De vigtigste, der er benyttet, er kirkebøgernes fødsels-, vielses- og dødsregistre samt konfirmationslisterne, de militære alfabetiske lister og stamruller samt andre militære registre²⁰, ansøgninger om Entlassungsurkunde, optionserklæringer, valglister, skattelister, ansøgninger om rejsepas, spørgeskemaer vedr. afstemningen 1920 samt grundmaterialet til folketællingen 1860. Hertil kommer andet mere tilfældigt utrykt materiale som f.eks. »Gemeindechronik« for Ubjerg, enkelte års melderegistre, Ubjerg sogns fattigvæsens forhandlingsprotokol m.m. samt naturligvis hvad der måtte foreligge af trykt materiale.

Når et så forskelligartet materiale benyttes, er det naturligvis vigtigt entydigt at kunne identificere de enkelte personer. Derfor har jeg som udvælgelseskriterium valgt fødselsdata, idet oplysninger om fødselsdag og -sted samt data om forældrene nærmest er at sammenligne med nutidens CPR-numre; praktisk talt alle personoplysninger hos de offentlige myndigheder over sognniveau indeholder ét eller flere af disse data som tilføjelse til stilling og navn.

Den tidsmæssige afgrænsning af fødselskriteriet går fra 1845 til 1880. Undersøgelingspopulationen er med andre ord bestemt af optegnelserne i de to sognes fødselsregistre for denne periode (hhv. 518 personer fra Ubjerg og 439 fra Mjolden). Grundideen er at følge denne population på knap 1.000 personer til og med i det mindste sogneskellet, deres død eller år 1900. Personernes færden er fulgt fra og med fødslen, men den egentlige undersøgelse starter først i 1860 med udgangspunkt i folketællingen.

Trods et betydeligt arbejde har det naturligvis ikke været muligt at finde oplysninger om samtlige i populationen. Mange efterlader sig ingen spor i de benyttede kilder (ca. 15% af de fødte). Særligt kvinderne udgør et problem i denne sammenhæng, idet de som skyggeeksistenser i det patriarkalske sam-

Marsken omkring Tønder kunne i efterår, vinter og de tidlige forårsmåneder virke noget rå og ugæstfri. Billedet viser vejen fra Sæd til Ubjerg fotograferet i 1934. Uden tvivl har det trøstesløse syn af den opkørte vintervej med Ubjerg i baggrunden for mange af byens unge været det sidste de har set af hjemegnen, inden det gik sydpå til byerne i Slesvig og Holsten eller vestover til Amerika. Gengivet efter Sønderjysk Månedsskrift 1933-34, s. 177.

fund sjældent giver anledning til anden registrering end kirkebogens og fattiggassens. Flytter f.eks. en ung kvinde ud af sognet og længere bort end til nabosognene (hvis vielses- og dødsregistre er gennemgået), er hun så godt som tabt for undersøgelsen. Dette er ærgerligt, da demografiske undersøgelser har vist, at netop kvinderne udgør en særlig aktiv gruppe inden for den interne flytning. For mændenes vedkommende vil en sådan flytning om ikke andet ofte være registreret i de militære papirer. I dette materiale viser denne skævhed sig ved, at af de 145 der er forsvundet, har 116 kvindekøn.

Undersøgelsens anden kildegruppe tager udgangspunkt i de årlige indberetninger fra de lokale myndigheder til landråden i Tønder med oplysninger om udvandringens størrelse og sammensætning. Indtil 1887 drejer det sig om grundmaterialet til den officielle preussiske statistik.²¹ I årene herefter og op til århundredskiftet er indsamlingen fortsat i militært regie, men alene for den ulovlige udvandring.²²

Da det for en stor del drejer sig om grundmaterialet til den officielle preussiske statistik, vil de forbehold, der er fremsført overfor statistikken, naturligt også gælde kilden. Imidlertid synes netop registreringen fra Tønder Kreds at have en stor grad af troværdighed. Dels fordi de bevarede indberetninger er udfærdiget på et meget lokalt plan (ofte på »gemeinde«-niveau, dvs. på landsby-niveau), dels fordi myndighederne generelt har optrådt rimelig nidkært, hvilket bl.a. fremgår af flere rykkerskrivelser til herredet/amtsbezirk'et

og i enkelte tilfælde endda til den lokale »gemeindevorsteher« for udeblevne indberetninger.

Materialet er dog ikke fuldstændigt. I visse perioder er det kun de overordnede herredsvise opgørelser, der har fundet plads i arkivkasserne, og for hovedparten af årene alene oplysninger om den ulovlige udvandring. Oplysningerne om den lovlige udvandring kan dog til en vis grad suppleres med de omkring 950 ansøgninger om Entlassungsurkunden, der er bevaret i Tønder Landrådsarkiv for perioden 1870-1890.²³ Disse ansøgninger omhandler alene mandlig udvandring og har sandsynligvis været forbi »Kreisersatzkommission« for at blive vurderet i forhold til militærtjenesten. Her skulle hele den værnepligtige udvandring – selv personer tilknyttet reserven – have udvandringen godkendt²⁴. For denne tanke taler selve placeringen i landrådsarkivet, idet »Kreisersatzkommission« foruden en højere officer også bestod af landråden som repræsentant for de civile myndigheder.

Tønder Kreds

Hvad var det så for et samfund og område folk forlod i forrige århundrede?

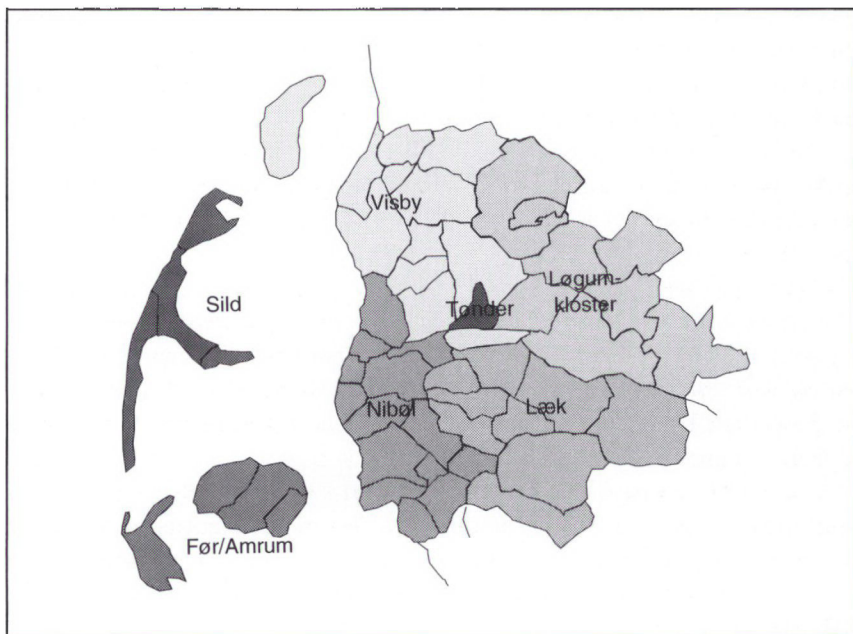
Her skal vi naturligt koncentrere os om Tønder Kreds, der geografisk strakte sig over et areal på 1.812 km² i Vestslesvig, næsten ligeligt fordelt omkring den nuværende dansk-tyske grænse: Fra Rømø i nord til Faretoft i syd og fra Sild og Amrum i vest til Tinglev i øst. Tønder Kreds var en stor kreds, faktisk den største af samtlige kredse i Slesvig, men ikke specielt tætbeholdt. På grund af størrelsen nåede folketallet dog op på omkring de 50.000 indbyggere.

Som et naturligt midtpunkt lå købstaden Tønder centralt placeret med godt 3.000 indbyggere. Andre større byer var Nibøl med omkring 2.000, flækkerne Løgumkloster, Wyk og Højer samt byerne Læk og Nykirke med mellem 1.000 og 1.500 indbyggere.

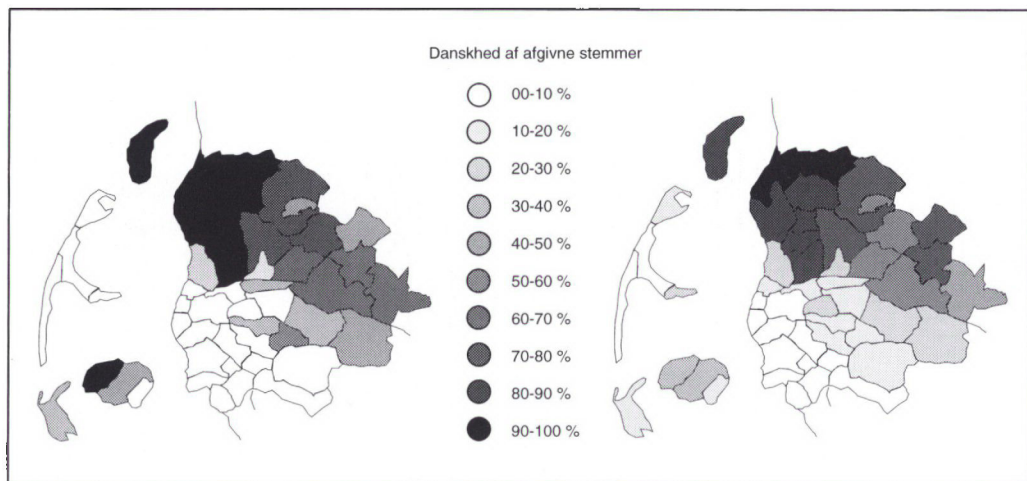
Administrativt var kredsen underlagt regeringsdistriktet i Slesvig under provinsen Slesvig-Holsten. Kredsen var indtil 1889 opdelt i herreder og derefter i amtsdistrikter (»Amtsbezirke«). Disse var så igen opdelt i kommuner (»Gemeinden«). Af praktiske, kildetekniske grunde er det den ældre herredsvise opdeling, der er benyttet i denne undersøgelse. Flækker, godser og koge er af overskuelighedsgrunde medregnet de herreder, de logisk tilhører. Dette betyder, at der opereres med syv såkaldte »herreder«, nemlig Visby, Løgumkloster, Sild, Nibøl, Læk og Amrum/Før samt byen Tønder. De mindste enheder hvorfra vi både har valgresultater, befolkningstal og tal for udvandringen, er personregisterdistrikterne. Disse var ofte, men ikke altid, sammenfaldende med kirkesognene.

Figur 1: Tønder Kreds. Herreds- og sognevis inddeling.

Figur 2: Sindelagsgrænsen vist ved rigsdagsvalget 12.2.1867 og folkeafstemningen 1920.

Både Mjolden og Ubjerg udgjorde en sådan enhed og var kirkesogne. I forrige århundrede fremstod de meget ensartede: Mjolden var en anelse større med 1.732 ha. mod Ubjergs 1.482, men begge sogne bestod hovedsagelig af marsk vurderet til samme høje værdi på omkring 24 Mark pr. ha.²⁵ Befolkningsmæssigt havde Mjolden i 1860 442 indbyggere og Ubjerg 473. Begge sogne bestod af to gemeinden samt en bebyggelse lidt for sig selv (Mjolden, Ottersbøl og Forballum – Ubjerg, Sæd og Bremsbøl), og begge lå i en afstand af små 5 km. fra en større by, hhv. Skærbæk med 1.467 indbyggere og Tønder med 3.216 indbyggere i 1860.

Nationalt

På det nationale plan adskilte de to sogne sig dog fundamentalt. Ved afstemningen i 1920 havde Ubjerg som det mest tysk orienterede sogn i hele Nord-slesvig 86,7% stemmer for Tyskland; Mjolden omvendt 96,4% for Danmark. I 1867 var der i Ubjerg 62,3% for de tyske kandidater, i Mjolden faldt samtlige afgivne stemmer på den danske kandidat²⁶.

Årsagen til den nationale forskellighed skal søges i Mjoldens stilling som kongerigsk enklave og Ubjergs placering syd for sindelagsgrænsen. At Ubjerg tidligt blev påvirket af slesvig-holstenismen og den tyske sag er oplagt. Ifølge Ubjerg sogns »Gemeindechronik«²⁷ skyldtes det i høj grad, at gæstgiver Hans Michel Outzen som ung i 1810 opholdt sig på øen Sild, hvor han lærte den

senere politisk aktive Uwe Jens Lornsen²⁸ at kende. Venskabet betød, at Outzen »kraftigt lod sig opflamme af tyskheden og arbejdede for denne hvor han kunne«. Hans engagement gjorde hurtigt det nationale spørgsmål nærværende og krævede en stillingtagen i det lille sogn: Sæd delte sig nationalt, Ubjerg blev derimod fra starten helt tysk.

Ved udbruddet af første slesvigske krig i 1848 drog der da også en del unge mænd fra Ubjerg sydpå for at slutte sig til den slesvig-holstenske oprørshær i Frederiksstad. Kronikken nævner otte ved navn »blandt flere«. I mellemkrigsårene fortsatte den nationale strid med større og mindre sammenstød og chikaner for i 1864 at kulminere med den danske afståelse af landsdelen. I 1871 kom det nationale atter op til overfladen, idet unge mænd fra de danske familier i vid udstrækning opterede for at undgå krigstjeneste mod Frankrig. Hovedparten af byens unge gik dog som kronikken udtrykker det: »freudig mit in den Kampf für Deutschlands Einigung.«²⁹

Samme nationale konflikt havde man ikke i Mjolden. Her var man »bare« dansk, eller som Mackeprang udtrykker det i 1910: »Enklaverne var i national Henseende stadig de reneste i Nordslesvig, endnu i 1884 var der Sogne, hvor der overhovedet ikke afgaves nogen tysk Stemme.«³⁰

Den nationale forskel afspejles også i antallet af optanter i de to sogne: Omkring tre fjerdedele af undersøgelsespopulationen fra Mjolden søgte og fik dansk statsborgerskab. Fra Ubjerg sogn derimod kun ca. hver syvende!

Erhvervsstruktur

Det vigtigste erhverv i området var landbruget, og det vil primært sige kvægavl. En opgørelse over landbrugsarealets anvendelse i 1878 viser, at hele 85 % af Tønder Kreds var udlagt til græs. I de øvrige nordslesvigske kredse var procenten hhv. 66 for Haderslev, 65 for Åbenrå og 42 for Sønderborg.³¹ På grund af den mindre intensive produktionsform og de forholdsvis gode konjunkturer på kødkvæg var landbrugsstrukturen i kredsen meget statisk gennem hele perioden.

Industrielt havde kredsen ikke meget at byde på. Kniplingsindustriens storhedstid lå i hundredåret før, men spillede dog stadig ved indgangen til perioden en vis rolle som underhold for enlige kvinder og generelt som supplement til småkårsøkonomier. Således havde én kniplingshandler i Tønder i 1847 omkring 250 kvinder sysselsat, to kniplingshandlere i Møgeltønder 400, to i Brede 700 og én kniplingshandler i Løgumkloster 200 kvinder ansat. Knipearbejdet forsvandt dog helt som erhverv i den preussiske tid.³²

Ifølge Traps beskrivelse af hertugdømmet Slesvig fra 1864 havde Tønder tre større tobaksfabrikker, der i 1861 tilsammen beskæftigede 33 arbejdere, to uldvare- og bomuldsvæverier med 45 ansatte, en cikoriefabrik med 10, et jern-

støberi med 18 og en klædefabrik med 8 ansatte, desuden var der et større bryggeri.³³ Fabrikslisterne for 1859 viser, at der i selve Tønder by var seks virksomheder med flere end fem ansatte. I landdistrikterne var der derudover yderligere tre virksomheder med mere end fem ansatte. Her var der alt i alt 35 beskæftigede.³⁴

Generelt fornemmer man af Traps beskrivelse, at Tønder allerede i længere tid havde været inde i en økonomisk stagnations- og tilbagegangsperiode, men også, at man med udsigten til en forbedret infrastruktur så fortrøstningsfuldt på fremtiden: »Handelsomsætningen har i Tønder ikke taget det Opsving som i de fleste andre Kjøbsteder, hvortil Grunden fornemmelig maa søges i Byens uheldige Beliggenhed c. 1½ Miil fra Havet og i den hidtil stærkt følte Mangel paa gode Veje til Nabobyerne; flere Fabrikker ere nedlagte og Kniplingsfabrikationen har langtfra den betydning som tidligere. Dog er det at vente, at de nye Chausseer til Ribe og Husum, af hvilke den første nu er færdig, og den nye Skibsfartssluse ved Høier ville bidrage til igen at hæve Byen, ligesom det for Byen vil blive af stor Betydning, at denne senest 1ste Juli 1867 ved en Sidebane vil blive bragt i Forbindelse med Halvøens Jernbanenet.«³⁵

På trods af krig og afståelse åbnedes banen Tønder-Tinglev faktisk den 23. juni 1867. Men banen blev ikke den katalysator til økonomisk vækst man havde håbet – tværtimod. Nok blev det lettere at afsætte oplandets produkter (kød/kvæg), men omvendt blev den psykologiske afstand til den store verden med hele dens opbud af varer tilsvarende mindre. Således beklages det i »Ton-dernsche Zeitung«, at »Landmændene (...) var kommet i den slette Vane at købe flere og flere Varer andetsteds, særligt i Flensborg og Hamborg«³⁶. Situationen blev naturligvis ikke bedre af, at der i 1888 åbnedes en sydligere tværbane gennem kredsen fra Nibøl over Læk til Flensborg.

Socialt

Landbrugets totale dominans smittede naturligvis af på de sociale forhold i landsognene. Niels Peter Olsens erindringer fra Møgeltønder (enklave og nabosogn til Ubjerg) giver et glimrende indtryk af forholdene i Vestslesvig i forrige århundrede: »(...) de fleste Gaardmænd sad jævnt godt i det, og de »gode Tider« i 70erne hjalp godt i Vejret. Gaardene var lette at drive, da alt var baseret paa Kvægopdræt og Fedning af Kvæg. Heller ikke Husmændene med Land til et Par Køer led nogen Nød; de fleste af dem drev en Smule Kreaturhandel som Bierhverv; om ikke med andet, saa handlede de med Faar. Ogsaa Haandværkerne slog sig ret godt igennem; (...). Men Arbejderne, Daglejerne, havde det virkelig daarligt. I Sommertiden gik det godt, for der var Arbejde nok at faa med at slaa Græsset i de udstrakte Enge. (...). Men Vintertiden var

slem. Daglejerne maatte være glad for at faa Lov til at tærse hos en Gaardmand for Kosten og 50 Pf. til 1 Mk om Dagen; det var jo ikke til at føde en Familie for.«³⁷

Let har det ikke været for småkårsfolk, og i særdeleshed ikke hvis man kom på kant med loven eller på anden måde kom til at ligge det offentlige til byrde. Således udvistest f.eks. en hel familie på seks personer fra Mjolden år 1900. Skønt midt i Köller-perioden³⁸ var denne udvisning i lige så høj grad socialt som politisk motiveret. Anledningen var, at en datter på 14 år, der i akterne beskrives som »geistlich abnorm«, blev dømt til tvangsopdragelse på grund af brandstiftelse. Da faderen imidlertid var dansk af fødsel og først var kommet til Slesvig i 1876 uden »Heimatschein«³⁹, og da familien »desuden var meget fattig samt faderen næppe normal«, udvistest hele familien til Danmark.⁴⁰

Denne praksis med at skille sig af med besværlige og/eller økonomisk be- kostelige personer var kendt i hele Europa og rettede sig særligt mod den nye verden. Ofte dog som »hjælp« til udvandring end som udvisning. Fra Vestslesvig kendes flere eksempler. Således nævner Niels Peter Olsen i sine erindringer, at flere arbejderfamilier »var ved at gaa til Grunde; men saa rejste de til Amerika eller blev hjulpet derover.«⁴¹ Ligeledes fortælles det i Tondernsche Zeitung 24.6.1873, at »I går er en familie med 4 småbørn rejst af sted fra Ophusum. De ejede en lille forgældet ejendom, solgte den og betalte håndpenge for overfarten til New York, solgte deres møbler, betalte deres gæld, levede flot på restbeløbet – og kom naturligvis til at mangle de sidste penge til overfarten. Da denne situation var uholdbar, besluttede kommunen at betale overfarten med penge fra Brarup fattigkasse.«⁴²

Også fra Ubjerg sogns fattigkasses forhandlingsprotokol er der eksempler på hjælpsomheden. Nærmest klassisk synes den ugifte Anna Cathrine Sørensen med sine tre børn at være. Ofte henvender hun sig til fattigkassen. Efter flere kontante håndsrækninger søger hun i 1873 om hjælp til med sine tre børn at udvandre til Australien. Fattigkollegiet slår beredvilligt til med et lån på 240 daler, men hverver dog samtidig J. Matzen til at følge familien til Hamborg og blive der til den er rejst, for som det hedder »at være behjælpelig ved uforudsete hindringer«. Denne sidste meget betænksomme foranstaltning skal sandsynligvis ses på baggrund af tidligere tiders dårlige erfaringer med støtte til udvandring. Således fremgår det af protokollen, at en Günke Marie Henningsen, der i 1869 søger om 20 Groschen til overfarten til Amerika, allerede én gang tidligere (i 1866) havde fået 12 Groschen til samme formål.

Denne lidt specielle social-politiske praksis ebber imidlertid ud op mod århundredets slutning. Efter omtalte Anna Cathrine Sørensen har fattigkassen i Ubjerg ikke hjulpet flere til udvandring.

Afvandringen fra Mjolden og Ubjerg

Som sagt er der født ialt 957 personer i Mjolden og Ubjerg i perioden 1845-80. Af denne population er ialt 145 personer forsvundet, 238 er døde som børn (dvs. inden deres 15. år), og 15 er flyttet fra sognet før 1860. Dette lader os tilbage med en undersøgelsespopulation på 559 personer.

Afvandringen var meget ens i de to sogne: Omkring 50% fra hvert sogn valgte som voksne at slå sig ned et andet sted i verden. Hovedparten, de 115, rejste oversøisk og det vil først og fremmest sige til Nordamerika (107 personer mod 8 til Australien). Godt 100 personer forblev i Slesvig (56 i Nordslesvig og 45 i Sydslesvig), 43 rejste til Danmark, 16 tog til Holsten (inklusive Hamborg) og fire til det øvrige Tyskland. De øvrige 50% forblev i området i voksenalderen, dvs. blev boende i selve sognet eller flyttede til et af de tilstødende nabosogne eller til nabobyen.

Sammenligner vi sognene, er der klare forskelle i rejsemålet. Fra det danske Mjolden orienterede man sig i højere grad ud af landet (Danmark/Amerika), hvorimod man fra Ubjerg mere holdt sig inden for Preussens grænser. I runde tal drejede det sig om 35%, der tog udenlands fra Mjolden, mod 20% fra Ubjerg. Omvendt var der herfra en langt kraftigere vandring til Sydslesvig og Holsten (20%) mod en tilsvarende meget ringe fra Mjolden (blot én person eller 0,4%). Selvfølgelig må der forventes en større vandring til Sydslesvig fra Ubjerg på grund af den geografiske placering, men forskellen skyldes mere en vandring til byerne i Slesvig og Holsten end en vandring til landsognene i Sydslesvig.

Den interne vandring fra Mjolden var derimod koncentreret om flytninger til landsogne, dvs. om det Sune Åkerman⁴³ har kaldt de »cirkulære flytninger«, der er karakteriseret ved ikke at afstedkomme de store forandringer i miljø,

Tabel 1: *Overordnet status for fødte i Mjolden og Ubjerg 1845-1880*

	Fødte i alt	For-svund.	Døde som børn	Flyt. før 1860	UNDERSØGELSE - POPULATIONEN							I alt i undersøgelsen
					Blev i området	Rejste						
						Nord-sles.	Syd-sles.	Holsten	Tyskland	Danmark	Over-søisk	
Mjolden	439	77	111	4	125 50,6%	32 13,0%	1 0,4%	0 0%	1 0,4%	25 10,1%	63 25,5%	247 100,0%
Ubjerg	518	68	127	11	155 49,7%	24 7,7%	44 14,1%	16 5,1%	3 1,0%	18 5,8%	52 16,7	312 100,1%
I alt	957	145	238	15	280 50,1%	56 10,0%	45 8,1%	16 2,9%	4 0,7%	43 7,7%	115 20,6%	559 100,1%

Tabel 2: Rejsemål i Slesvig og Holsten (inklusive Hamborg)

	NORDSLESVIG					SYDSLESVIG & HOLSTEN					
	Land- sogne	Byer				Land- sogne	Byer				
		Hader- slev	Åben- rå	Søn- der- borg	Tønder		Flens- borg	Egern- förde	Ham- Altona borg	Rends- borg	Kiel
Mjolden		32					1				
	24	8				0	1				
		6	1	0	1		1	0	0	0	0
Ubjerg		50					60				
	19	31				17	43				
		3	2	0	26		26	1	4	9	1

beskæftigelse eller i muligheder generelt. Her over for står de »effektive flytninger«, der bl.a. som for Ubjergs vedkommende udtrykker sig i en vandring fra land til by.

Denne distinktion mellem cirkulære og effektive flytninger inden for den interne vandring er væsentlig. Benyttes den på dette materiale fås nemlig delstrømme, der ikke specifikt knytter sig til den nationalpolitiske geografi (Nordslesvig, Sydslesvig, nationalitetsgrænse, etc.) men derimod til områdernes karakteristika, dvs. en opdeling af afvandringen med udgangspunkt i den fysisk/mentale flytteafstand: De der forblev i området (sognet, nabosogn, naboby), de der flyttede cirkulært (øvrige landsogne i Nord- og Sydslesvig), de der flyttede effektivt (byer i Nord- og Sydslesvig, byer i Holsten samt vandring til Tyskland), de der tog til Danmark, og endelig de der udvandrede oversøisk. Denne opdeling i delstrømme defineret ud fra flytteafstanden (tabel 3) vil være udgangspunktet for nedenstående analyse. Som man kan se, lå den store forskel mellem sognene i antallet, der flyttede effektivt, rejste til Danmark eller oversøisk. At der var flere fra Mjolden der tog til Danmark kan næppe undre. Derimod er forholdet mellem den effektive flytning og den oversøiske udvandring mere spændende – men herom senere.

Køn, alder og erhverv

Ser vi på kønsfordelingen på de enkelte delstrømme, er det oplagt, at kvindernes andel aftager med vandringens længde. I gruppen, der forblev i området, var ca. 50% af hvert køn, men allerede i de cirkulære flytninger begynder mændene at dominere for at udgøre omkring 75% af langdistancevandringerne. Selvfølgelig skal tallene tages med forbehold. Hovedparten af

Tabel 3: *Undersøgelsens delstrømme*

	I området	Cirkulær flytning	Effektiv flytning	Danmark	Oversøisk	I alt
Mjolden	125 50,6%	24 9,7%	10 4,0%	25 10,1%	63 25,5%	247 99,9%
Ubjerg	155 49,7%	36 11,5%	51 16,3%	18 5,8%	52 16,7%	312 100,0%
I alt	280 50,1%	60 10,7%	61 10,9%	43 7,7%	115 20,6%	559 100,0%

de forsvundne var som sagt kvinder, og disse må på en eller anden måde fordele sig på de fire afvandingsdelstrømme. Men tendensen synes klar og er ganske i overensstemmelse med hvad bl.a. Sune Åkerman har fundet på skandinavisk materiale, nemlig at mændenes andel stiger proportionalt med flytteafstanden.⁴⁴

Sammenligner vi sognene indbyrdes, er der imidlertid variationer. Procentmæssigt indeholder udvandringen til Danmark og den oversøiske udvandring fra Mjolden dobbelt så mange kvinder som de tilsvarende delstrømme fra Ubjerg (32% mod 16,7%). Umiddelbart kan det virke en smule overraskende, men må forklares med, at der fra Ubjerg udvandrede omkring dobbelt så mange med Entlassungsurkunde som fra Mjolden (31% mod 16,7%). Denne sammenhæng mellem unge mænd og lovlig udvandring kan påvises på makroniveau i den registrerede udvandring. Her udgjorde mændene ca. 3/4 af den lovlige udvandring mod kun godt og vel halvdelen i den ulovlige!

Aldersmæssigt er der ligeledes en klar sammenhæng med flyttelængden: Desto relativt yngre man var, jo længere flyttede man. I figur 3 er afvandringen opdelt i aldersgrupper fordelt på undersøgelsens delstrømme (rejsemål). Overordnet opfører afvandringen fra de to sogne sig ganske typisk og forudsigeligt. Børnenes andel (de 0-14 årige) falder jævnt i forhold til flyttelængden, dog med den største koncentration i de effektive flytninger. Omvendt udgør de 15-19 årige som den mest aktive aldersgruppe den største del af den oversøiske

Tabel 4: *Procentmæssig kønsfordeling i de enkelte delstrømme (absolutte tal i parentes)*

	I området	Cirkulær flyt.	Effektiv flyt.	Danmark	Oversøisk
Mænd	50,4% (141)	56,7% (34)	60,7% (37)	74,4% (32)	73,0% (84)
Kvinder	49,6% (139)	43,3% (26)	39,3% (24)	25,6% (11)	27,0% (31)

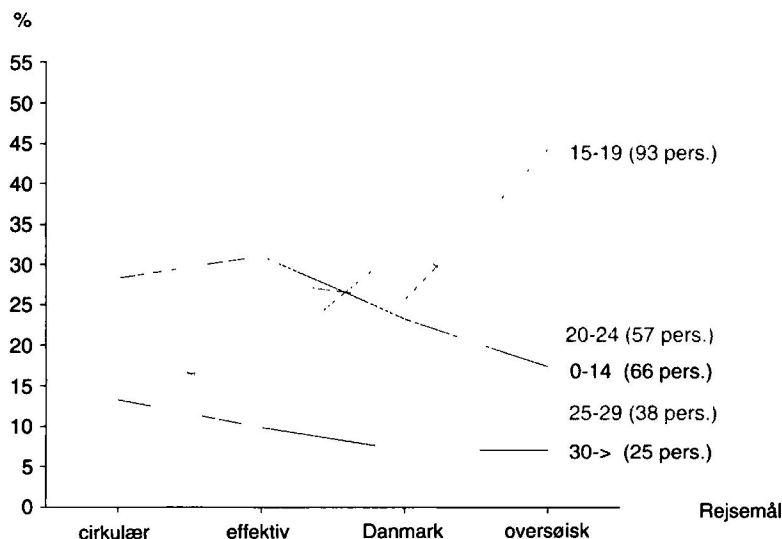

udvandring. Derefter kommer de 20-24 årige fulgt af de 25-29 årige. Den aldersgruppe, der havde mindst tilbøjelighed til vandring, var den ældste over 30 år. For den mest mobile og frie gruppe, de 15-24 årige, stiger andelen i forhold til flyttelængden. For personer over 25 år aftager andelen i forhold til længden. Eneste afvigelse fra trend'en er de 20-24 åriges udvandring til Danmark. Denne skyldes oplagt udvandringen fra Mjolden, hvor værnepligtens truende skygge ikke lå tyngende på det store flertal!

Erhvervsfordelingen blandt de 279 personer, der vandrede bort fra området, er desværre skæmmet af en »ukendt« gruppe på 107 personer. Knap halvdelen af disse er dog relateret til familier som familiemedlemmer eller hustruer. Også gruppen »børn« udgør med 49 individer en væsentlig del af vandringen. Tilbage er erhvervsoplysningerne om 123 voksne personer – ikke mange at fordele på de 4 afvandningsdelstrømme. Imidlertid er det kendt, at afvandringen koncentrerede sig om relativt få erhvervsgrupper. I tabel 5 er abstraktionsniveauet hævet til alene at omfatte jordejere (gårdmænd, kådnere), daglejere (indsiddere), tyende, selvstændige (håndværk, handel, krovirksomhed, vognmand etc.) og »andet«.

Selvfølgelig er usikkerheden stor, men faktisk synes fordelingen atter på det overordnede niveau at svare til, hvad vi kender fra det øvrige Skandinavien. Nok var alle erhverv i mere eller mindre grad deltagere i vandringerne, men

Figur 3: Afvandringens aldersgrupper fordelt på rejsemål.

Tabel 5: Erhverv fordelt på rejsemål, absolut og i procent

	Cirkulær flytn.		Effektiv flytn.		Danmark		Oversøisk		I alt	
Jordejere	4	13,8%	1	4,2%	2	9,5%	2	4,1%	9	7,3%
Daglejere	1	3,4%	1	4,2%	0	0,0%	4	8,2%	6	4,9%
Tyende	10	34,5%	5	20,8%	5	23,8%	33	67,3%	53	43,1%
Selvstændige	7	24,1%	13	54,1%	9	42,9%	7	14,3%	36	29,3%
Andet	7	24,1%	4	16,7%	5	23,8%	3	6,1%	19	15,4%
I alt	29	99,9%	24	100,0%	21	100,0%	49	100,0%	123	100,0%

særligt mobile var håndværkergruppen (de selvstændige) og landarbejder/tyendestanden. Daglejernes (indsiddernes) beskedne andel af den samlede vandring er udtryk for, at denne stillingsbetegnelse først opnåedes i en relativ moden alder i forbindelse med giftermål. Indtil da figurerede hovedparten i tyendegruppen. Denne dominerer, som vi kan se, fuldstændigt den oversøiske udvandring; mindre de øvrige delstrømme.

Dette passer godt ind i det generelle billede af udvandringen fra Vestslesvig. Således har G. Japsen i en diskussion om den danske bevægelse i Nordslesvig fremført, at gårdmandsstanden (der karakteriseres som bærerne af danskheden) efter 1864 bl.a. blev styrket, netop fordi »Udvandringen fjernede størsteparten af de mange vestslesvigske småkårsfolk, der kunne have udviklet sig til en social urofaktor, (...)«. ⁴⁵ Dette bekræftes af den officielle preussiske statistik, hvor næsten 70% af samtlige tilhørte tyendestanden. Sammenlignet med den samlede udvandring fra Nordslesvig drejer det sig om ca. 8% flere og i forhold til Danmark og Slesvig-Holsten om ca. 25%!

Gruppen af selvstændige er relativt godt repræsenteret i samtlige delstrømme, særligt i vandringen fra land til by (den effektive flytning), men også i vandringen til Danmark, mindre i den cirkulære flytning. Også dette er et træk, der genfindes i andre demografiske undersøgelser, nemlig at den mere kvalificerede og uddannede arbejdskraft typisk flyttede effektivt (til byen), hvorimod den uuddannede særligt bevægede sig lokalt. ⁴⁶

Konklusionen på denne sammenstilling mellem flytteafstanden og den sociale sammensætning er, at skønt der kan konstateres visse nationalt betonedede forskelle på sogneniveau, og skønt tyendeudvandringen var særligt dominerende, så synes afvandringen overordnet ikke at adskille sig fra, hvad vi kender fra det øvrige Skandinavien. Tværtimod, delstrømmene forekommer nærmest ærketypiske i deres sammensætning og interne relationer med hensyn til køn, alder og erhverv.

Den sociale baggrund

Ane Dorthé Holt har i en undersøgelse af den mandlige udvandring fra Humble sogn på Langeland foretaget en sammenligning af den sociale baggrund mellem udvandrerguppen og de ikke-udvandrede⁴⁷. Særligt på to områder ser hun klare forskelle: Dels var omkring hver femte udvandrer født uden for ægteskab mod kun ca. hver tolvte ikke-udvandrer, og dels var hovedparten af udvandrerne, omkring de 3/4, børn af husmænd eller tjenestefolk. Kun 8,5% stammede fra gårdmandshjem mod næsten 32% af de ikke-udvandrede. Denne sociale skævhed genfinder hun i udvandrerne egne erhverv. Derimod ser hun kun nuanceforskelle i de øvrige undersøgte variabler: Den mentale og fysiske statur, forældrenes gennemsnitsalder, søskendeflokkens størrelse og personernes placering i denne.

En nogenlunde tilsvarende analyse er foretaget på materialet fra Vestslesvig. Ovenfor så vi i overensstemmelse med Humble-undersøgelsen, at den oversøiske udvandring fra Mjolden og Ubjerg var domineret af folk fra tyendestanden. Spørgsmålet er, om der heri ligger en social arv (som resultatet fra Humble indikerer), eller om det primært skyldes den lave udvandringsalder?

I tabel 6 er forældrenes erhverv anført i absolutte tal og som procent af de enkelte delstrømme. Sammenligner vi alene den oversøiske udvandring med dem, der forblev i området, dvs. de to grupper Humble-undersøgelsen omfatter, er der forbløffende stor overensstemmelse mellem resultaterne. Blot 7,3% af fædrene til den oversøiske udvandring var gårdmænd mod 28,2% hos de stationære. Omvendt var 77,3% af de emigrerede børn af enten kådnere, daglejere eller tyende mod 56,4% hos hjemmefødsningene! Gårdmandsklassens andel lå i de øvrige delstrømme rimelig konstant omkring de 25-30% og altså afgørende forskellig fra den oversøiske udvandrings på 7,3%.

Ser vi på forholdet mellem den oversøiske udvandring og udvandringen til

Tabel 6: *Barndomshjemmets erhvervsmæssige status. Absolutte tal og procent*

	I området	Cirkulært	Effektivt	Danmark	Oversøisk	I alt
Gårdejere	79 28,2%	14 23,3%	17 27,9%	13 30,2%	8 7,3%	131 23,4%
Kådnere	67 23,9%	8 13,3%	10 16,4%	6 14,0%	45 39,1%	136 24,3%
Daglejere	70 25,0%	10 16,7%	11 18,0%	11 25,6%	25 21,7%	127 22,7%
Tyende	1 0,4%	2 3,3%	3 4,9%	1 2,3%	3 2,6%	10 1,8%
Kådner og håndv.	20 7,1%	7 11,7%	5 8,2%	3 7,0%	16 13,9%	51 9,1%
Håndværk	18 6,4%	3 5,0%	1 1,6%	3 7,0%	5 4,3%	30 5,4%
Service	7 2,5%	3 5,0%	5 8,2%	2 4,7%	1 0,9%	18 3,2%
Offentlig ansat	9 3,2%	8 13,3%	3 4,9%	4 9,3%	7 6,1%	31 5,5%
Andet	4 1,4%	0 0,0%	4 6,6%	0 0,0%	0 0,0%	8 1,4%
Ukendt	5 1,8%	5 8,3%	2 3,3%	0 0,0%	5 4,3%	17 3,0%
I alt	280 99,9%	60 99,9%	61 100,0%	43 100,1%	115 99,9%	559 99,8%

Danmark, ligger den væsentligste forskel i antallet, der kom fra de større og mindre landbrug, dvs. mellem børn af gårdmandsstanden og husmandsstanden (kådnerne). Udvandringen til Danmark var således den delstrøm med flest rødder til gårdmandsstanden og den oversøiske udvandring den med færrest. Denne forskel er næppe udtryk for et nationalt skel (»gårdmandsstanden som bærere af danskheden«) men indikerer en klar social forskel i rekrutteringsgrundlaget for delstrømmene.

Overordnet kan vi se, at personer, hvis fædre var tilknyttet landbruget (gård ejere, kådnere, daglejere), var de mest stationære med omkring 55% der forblev i området (216 af 394). Mere mobile var personer født af offentligt ansatte, personer med dobbelterhverv, i servicefag eller håndværkere. Fra disse hjem forblev omkring 40% i sognet eller de tilstødende sogne (54 af 130). Den mest mobile gruppe af alle var børn af tyende, hvor ni ud af ti som voksne slog sig ned et andet sted i verden. Som repræsentanter for de lavest rangerende, udgør de her et sært modspil til de øvrige grupper tilknyttet landbruget. Det kan skyldes tilfældighedernes spil (antallet taget i betragtning), men man fornemmer en social deklassering, der har gjort det vanskeligt for børn af tyendestanden at forblive i området i voksenalderen.

Den anden faktor fra Humble-undersøgelsen, der skilte de udvandrede fra de ikke-udvandrede, var oplysningen om, hvorvidt personerne var født i eller uden for ægteskab. I Humble var 17 personer (eller 21,3%) af de udvandrede uægte fødte mod kun syv (svarende til 8%) af de ikke-udvandrede. At der blandt emigranterne fra Humble således var næsten tre gange så mange uægte fødte som hos de ikke-udvandrede, genfindes også i undersøgelsespopulationen fra Mjolden og Ubjerg. Talmaterialet herfra er dog langt fra så entydigt og klart. Primært fordi sædeligheden generelt var større i Sydvestjylland end på Langeland, hvor mellem 17 og 23% var født uden for ægteskab⁴⁸, men også fordi procenten af uægte fødte i den oversøiske udvandring ikke var specielt høj sammenlignet med de øvrige delstrømmes⁴⁹.

I alt 44 personer var født uægteskabeligt i de to sogne, dvs. 4,6% af samtlige 957 personer. Heraf figurerer 14 i gruppen hvis skæbne er ukendt, ti er døde som børn og to er flyttet fra sognene før 1860. Tilbage er da 18 uægte fødte i undersøgelsespopulationen på 559 personer. Disse fordeler sig jævnt over delstrømmene, men altså med 1,1% for dem der blev i området og 3,5% i den oversøiske udvandring.

De øvrige parametre, som er benyttet til belysning af barndomshjemmets sociale stilling, synes som i Humble kun at variere på marginalerne. Det drejer sig om, hvorvidt forældrene er døde medens personerne var børn, om familien har fået tildelt fattighjælp eller om børnene her været i pleje, moderens gennemsnitsalder ved fødslen samt børneflokkens størrelse.

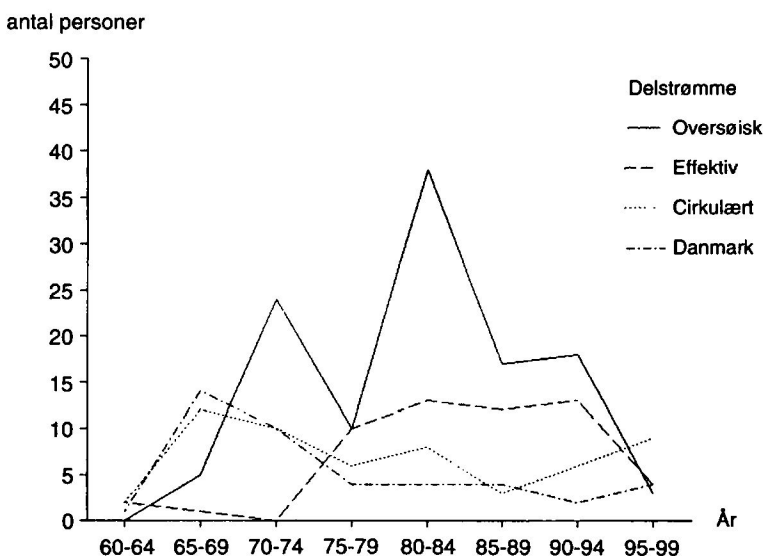

Fluktuation og flyttemønstre

De strukturelle forskelle, der har vist sig i delstrømmenes sammensætning og sociale baggrund, tyder på forskelle i de bagvedliggende drivkræfter og på, at rejsemålene i sig selv ikke har udgjort egentlige alternativer. Når unge Hans Jensen brød op fra landsbyen, havde han ikke et »rejsekatalog« i baglommen, men en »billet«, der så at sige på forhånd var givet ud fra hans alder, køn, uddannelse, sociale stilling og baggrund.

I litteraturen har man været meget optaget af en evt. vekselvirkning mellem den interne og eksterne vandring. Den engelske økonom Brinley Thomas har således i begyndelsen af 1950'erne fremsat en teori om en vekselvirkning mellem pull og push hen over Atlanten.⁵⁰ Grundideen er, at Amerika og Europa indgik i en større økonomisk enhed, »The Atlantic Economy«, hvor drivkræfterne var kapitalinvesteringerne i hhv. den gamle og den nye verden. Denne vekselvirkning skulle lidt forenklet afsløre sig i et skifte mellem top- og lavmålsår mellem intern og ekstern vandring. Var der højkonjunktur i Amerika, var der lavkonjunktur i Europa, og følgelig var emigrationen til Amerika relativt større. Omvendt, når konjunkturerne var gode i Europa og dårlige i Amerika, så var den interne vandring større. Skønt dokumentationen for teorien aldrig fuldt er blevet anerkendt, er modellen dog i det store og hele blevet accepteret.

Figur 4: De enkelte delstrømmes fluktuation i femårs intervaller. Kun voksne.

Som det fremgår af figur 4, hvor de enkelte delstrømmes fluktuation er indtegnet med femårs intervaller, synes teorien ikke at blive bekræftet i dette materiale. Godt nok opfører den oversøiske udvandring sig nærmest klassisk med et foreløbigt højdepunkt i første halvdel af 1870'erne, en kulmination i begyndelsen af 1880'erne og en lille ansats i begyndelsen af 1890'erne. Men herfra og til at se en modrytme i de øvrige delstrømmes fluktuation, er der langt. Den største afvandring til byerne fandt sted fra midt i 1870'erne og frem, dvs. samtidigt med den oversøiske udvandrings kulmination. Udvandringen til Danmark foregik hovedsagelig i det første tiår efter indlemmelsen i Preussen, men synes ellers rimelig konstant hen gennem hele perioden. Også de cirkulære vandringes synes nærmest forudsigeligt at ligge på et nogenlunde stabilt niveau, men dog også med en større tilbøjelighed til vandring i begyndelsen end senere. Skal man tale om en modrytme i denne figur, er det snarere mellem den effektive vandring og udvandringen til Danmark, men ihukommende rekrutteringsgrundlaget (hhv. det danske Mjolden og det tyske Ubjerg) står det klart, at dette er udtryk for tilfældighedernes spil!

Af figuren fremgår det, at mobiliteten generelt var lav i de første 5 år af perioden. Muligvis hænger det sammen med måden undersøgelsespopulationen er indsamlet på, nemlig at den akkumulerer hen gennem perioden. Det er dog påfaldende, at der f. eks. overhovedet ingen oversøisk udvandring er registreret før 1865. Ikke fordi man var ukendt med den store verden og dens muligheder. Fra Mjolden er der f. eks. bevaret en dagbogsoptegnelse fra 1853, hvor fire unge mænd inspireret af de store guldfund i New South Wales i 1851 drog afsted til Australien for at grave guld⁵¹. Forklaringen er sandsynligvis, at masseudvandringen i Nordslesvig, som fra Danmark, først tog sin begyndelse i slutningen af 1860'erne. I Tyskland havde man allerede det første store boom i begyndelsen af 1850'erne.

På det overordnede plan synes der således ikke at være nogen sammenhæng at spore i vandringsrytmerne. Indtrykket bliver dog mere nuanceret, når vi ser på det sognevist.

I figur 5 er den effektive flytning, den oversøiske udvandring og udvandringen til Danmark indtegnet for hhv. Mjolden og Ubjerg. Der fremkommer ikke nye modrytmer, men man fornemmer en klar sammenhæng mellem den effektive vandring og den oversøiske udvandring. I kurven fra Ubjerg synes det oplagt, at den effektive vandring til byerne i Slesvig og Holsten har lettet trykket på den oversøiske udvandring. Fra Mjolden derimod, hvor der ingen nævneværdig effektiv vandring var, reagerede den oversøiske udvandring tilsvarende stærkere på de internationale konjunkturer! Dette stemmer godt overens med den generelle opfattelse af, at de effektive flytninger i masseudvandringens epoke havde mange fællestræk med emigration. Det var begge

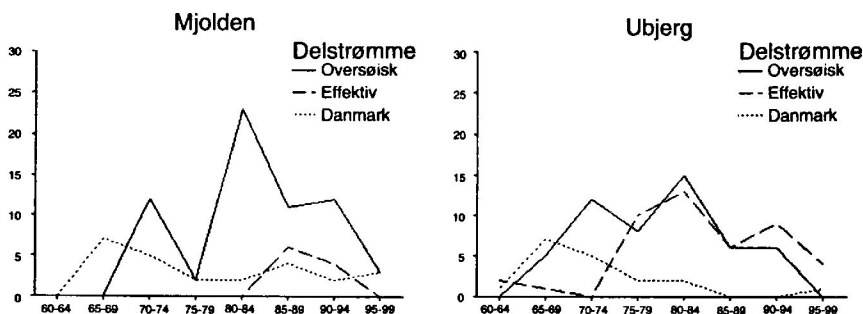
»visionære« flytninger, der udtrykte ønsket om social mobilitet. Hvor man flyttede hen afhang af alderen, den sociale status og sindelaget.

Af figuren fremgår det endvidere, at udvandringen til Danmark fra Mjolden var mere konstant hen over perioden end den tilsvarende fra Ubjerg. Dette kan næppe overraske og må tilskrives sognets naturlige relationer til Danmark som tidligere kongerigsk enklave med den deraf følgende høje procentdel optanter. Men faktisk overrasker det, at optanterne trods alt ikke havde større effekt på flyttemønstret end som så. Af materialets 101 mandlige optanter forblev den største andel (de 54) i Preussen, heraf alene 47 i hjemstavnen; 24 udvandrede til Danmark og 23 til de oversøiske områder. Normalt beskrives optanternes udvandring som en væsentlig kilde til danskhedens svækkelse i området, men ganske tankevækkende svarer denne fordeling groft til den vi så blandt samtlige personer i undersøgelsespopulationen, idet omkring 50% forblev i området, og 50% slog sig ned et andet sted i verden. På ét afgørende punkt adskiller de to fordelinger sig dog fundamentalt, nemlig i antallet der flyttede effektivt inden for Preussen, og antallet der udvandrede til Danmark: Flyttede man som optant bort fra hjemstavnen og ikke oversøisk, valgte man ganske naturligt Danmark som rejsemål og ikke byerne i Slesvig eller Holsten!

Udvandringen fra Tønder Kreds

Som det er fremgået af ovenstående undersøgelse af flyttemønstret fra Mjolden og Ubjerg, synes udvandringsadfærden ikke nævneværdigt at adskille sig fra det, vi kender fra det øvrige Skandinavien. Eneste sted, hvor der spores et specielt nationalt moment, er i rejsemålet. Det stiller naturligt spørgsmålet, om denne nationale forskel er generel for hele Slesvig, eller om det drejer sig om et lokalt særpræg? Kan man sige, at Mjolden er repræsentativ for det dansksindede Nordslesvig og Ubjerg for det tyske Sydslesvig? Fra andre undersøgelser ved vi, at der kan være store forskelle i udvandringsintensiteten

Figur 5: Afvandrings-delstrømme.

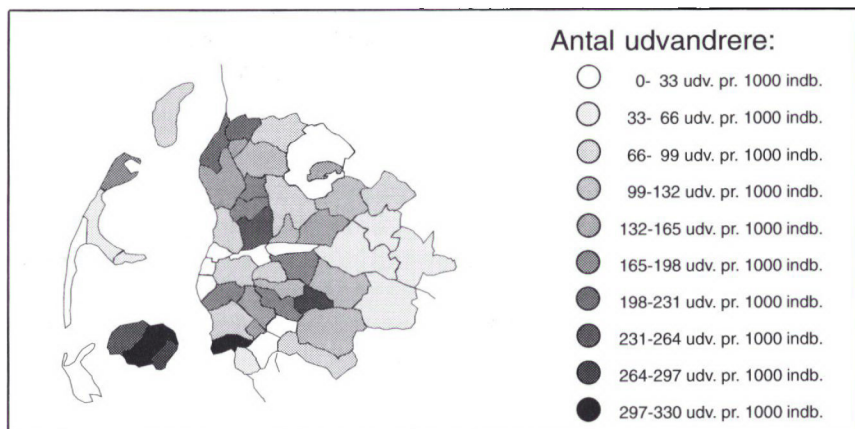

over ganske korte afstande. Til belysning af dette spørgsmål skal vi se lidt nærmere på den registrerede udvandring fra Tønder Kreds, dens geografiske spredning, sammensætning og bevæggrunde.

Det var et ganske betydeligt antal mennesker, der udvandrede fra Tønder Kreds i perioden under fremmedherredømmet. Ialt 10.974 personer er registreret for perioden 1867-1898: 2.149 udvandrede lovligt med Entlassungsurkunde (perioden 1868-86), 8.569 personer udvandrede uden Entlassungsurkunde (perioden 1868-1898), og 256 udvandrede uden oplysninger om hvorvidt det var med eller uden tilladelse (året 1867).

Det umiddelbare og ganske centrale spørgsmål må være, om der i denne udvandring kan spores en sammenhæng mellem udvandringsintensiteten og det nationale sindelag? Desværre giver materialet kun mulighed for en undersøgelse af den ulovlige udvandrings fordeling på de enkelte sogne, men her må svaret umiddelbart være negativt (jvf. figur 6). Intet i materialet peger på en stram overensstemmelse mellem intensiteten og det nationale sindelag. Ganske vist er der en stærk udvandring fra enklavesognene (inklusive Vesterland Før, Amrum og List), og nok er der en stor udvandring fra Karlum (det eneste sogn foruden St. Laurentii syd for den nuværende grænse med dansk flertal i 1867), men sammenlignet med den generelle nationale tendens (jvf. figur 2) er der ingen overensstemmelse at spore. En beregning af korrelationen mellem sindelaget og udvandringsintensiteten giver da også kun en koefficient på 0,18, hvilket betyder, at der ingen sammenhæng er overhovedet.

Figur 6: Den ulovlige udvandrings (udvandringsintensitetens) fordeling på Tønder Kreds (korrigeret i forhold til antal målinger).

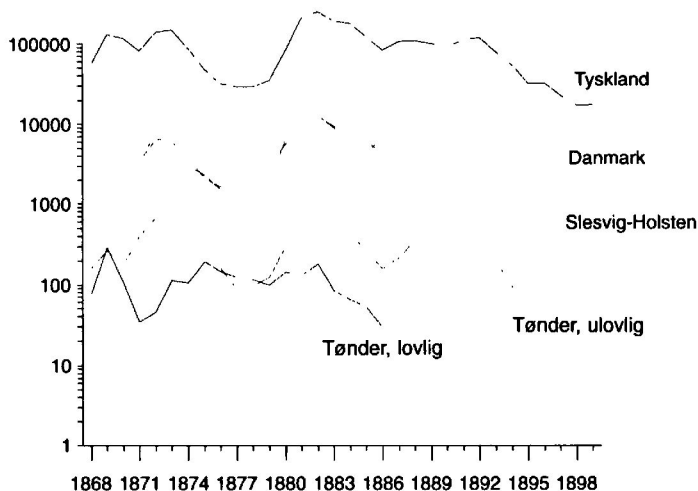
Kilde: Tønder Landrådsarkiv 122, 123 og 817, og »Die Bevölkerung der Gemeinden... (1972)«.

Anderledes forholder det sig imidlertid, når vi ser på ansøgningerne om Entlassungsurkunden. Her er der en klar, signifikant korrelationskoefficient på 0,90! Dette er interessant, da en tilsvarende korrelation som sagt ikke er til stede mellem den ulovlige udvandring og sindelaget. Da disse ansøgninger alene omfatter mandlig udvandring, der gennem »Kreisersatzkommission« er vurderet i forhold til militærtjenesten, er det oplagt, at der her er en sammenhæng mellem militærtjenesten og sindelaget: Langt flere i den værnepligtige alder fra de danske områder søgte om Entlassungsurkunde end fra de tyske!

Dette giver naturligvis anledning til at spørge, om der er forskel mellem den lovlige og den ulovlige udvandring og i givet fald hvilken?

I figur 7 er udvandringen fra Tønder Kreds grafisk opstillet sammen med udvandringen fra Danmark, Slesvig-Holsten og Tyskland. Uden de store analyser afsløres der her væsensforskelle i fluktuationen mellem den lovlige og den ulovlige udvandring. Den ulovlige svinger næsten fuldstændigt overens med udvandringen fra de omkringliggende områder/lande. Da disse svingninger er generelle for hele Europa, tolkes en sådan samvarians ofte som de internationale konjunkturers indflydelse på udvandringsintensiteten. Eller man kan sige, det er den udvandring, der i udvandringsituationen primært har ladet sig påvirke af de økonomiske forhold. Den lovlige udvandring, derimod, har et helt andet forløb.

Figur 7: Udvandringen fra Tønder Kreds, Slesvig-Holsten, Danmark og Tyskland (logaritmisk skala).

Kilder: Tønder Kreds: »Haandbog (1901)« og Tønder Landrådsarkiv 122-123 og 817. Slesvig-Holsten: »Beiträge... (1967)«, s. 39-40. Danmark: »Københavns Politis udvandringsager«. Tyskland: Tallene omhandler alene udvandringen til Amerika og er hentet fra Günter Moltmann (1976), s. 201.

Særligt lavpunktåret 1871, der uden tvivl skal ses i forbindelse med den fransk-tyske krig 1870-1871, springer i øjnene. Årsagen var næppe den korte overgang i 1870, hvor der var restriktioner på udvandringen⁵², men snarere at potentielle »lovlige« udvandrere fandt andre udvandringsveje (option/flugt til Danmark eller ulovlig udvandring), og/eller fordi de på grund af den uafklarede retlige stilling for danske undersåtter har valgt at se tiden lidt an. Hvad forklaringen end måtte være, er det oplagt her at se en sammenhæng mellem den politiske situation og udvandringsintensiteten. – En sammenhæng, der ikke afspejles i den ulovlige udvandring.

At netop den lovlige udvandring er påvirket af den politiske situation passer dårligt med den traditionelle opfattelse, der sætter lighedstegn mellem den ulovlige udvandring og flugten fra militærtjenesten. Indtrykket bekræftes dog af ansøgningerne om Entlassungsurkunden, hvor hele 68,5 % af de registrerede mænd var under sessionsalderen på 17 år, og ikke mindre end 45,2 % havde præcis alderen 16 år da de søgte. Kun 7,7% var 17 år!

Men hvorfor er det netop (unge) mænd, der har forsøgt at få papirerne i orden (ca. 75% af samtlige lovligt udvandrede var mænd!)? Indlysende hænger det sammen med alderen og kønnet. For denne gruppe var der ikke større problemer forbundet med at opnå Entlassungsurkunde. Ønskede man derimod at udvandre i den værnepligtige alder mellem 17 og 25 år, var det mere end tvivlsomt om tilladelsen ville blive givet⁵³, og foregik den uden tilladelse, ville man (med forbehold⁵⁴) ved tilbagevenden til landsdelen blive retsforfulgt!

Rejsemål

Den nationale dimension vi så i rejsemålene fra sognene Mjolden og Ubjerg kommer også til udtryk her på makroniveau. Ikke overraskende fremstod der reelt kun to alternativer: enten Danmark eller Nordamerika. Af den preussiske statistik for 1867-71 fremgår det, at ca. en fjerdedel af udvandringen fra Nord-slesvig gik til Skandinavien – nok først og fremmest til Danmark. Fra det øvrige Slesvig-Holsten udvandrede blot 5% nordpå. Samme nord-syd forskel genfindes i Tønder kreds, hvor udvandringen til Danmark primært kom fra de to nordlige, danske herreder, Visby og Løgumkloster. Fra Amrum/Før, Læk og Nibøl var udvandringen derimod ensidigt koncentreret om Amerika.

Hvorledes hænger dette nu sammen med fordelingen af udvandringen på de enkelte sogne, når der nu var store udvandringsintensiteter både nord og syd for sindelagsgrænsen? Jo, egentlig meget godt, for det var en undersøgelse af den ulovlige (økonomiske) udvandring. Den nationale udvandring er derimod primært koncentreret på den lovlige udvandring! I materialet kan vi se, at næsten halvdelen af samtlige, der ansøgte om Entlassungsurkunden, havde Danmark som rejsemål.

I den sammenhæng er det interessant, at den største tilstrømning til Danmark ikke skete i begyndelsen, men i sidste halvdel af 1870'erne (tabel 7). Dette hænger sandsynligvis sammen med de overordnede internationale konjunkturer. Netop denne periode (1875-80) er karakteriseret ved en afmatning i den transatlantiske udvandring, men også af en høj lovlig udvandring (jvf. figur 7). Det vil være naturligt at tolke det derhen, at det lokale push (militærtjenesten) groft set har været uforandret, men at pull'en fra det nærvedliggende Danmark i denne periode har været forholdsvis større end den transatlantiske og dermed tiltrukket flere.

Dette skifter dog totalt efter 1880, dvs. samtidig med den generelle landbrugskrise i Europa og masseudvandringens ubetingede topår. Det samlede antal der søgte om Entlassungsurkunden forblev stort set uændret, men udvandringen forskyder sig sydpå til de tyskorienterede områder. I perioden 1870-79 udgjorde ansøgningerne fra Visby og Løgumkloster 77,9% af de registrerede ansøgninger; i det følgende årti derimod kun 53,6%. Dette skyldes både et fald i antallet af ansøgninger fra de nordlige herreder (fra 331 til 252) og en stigning i antallet af ansøgninger fra de sydlige (fra 94 til 218).

Det væsentlige er ikke så meget stigningen i de sydlige herreder (den generelle stigning i udvandringen taget i betragtning), som faldet i de nordlige. Netop her omkring 1880 sker der et skifte i de dansksindedes attitude overfor den preussiske administration. Et skift, der bl.a. skulle have medført en holdningsændring til værnepligten og dermed også til udvandringen. Som H. P. Hanssen har udtrykt det om sit eget valg: »Nordslesvig trængte som ingensinde før til en Ungdom, som vilde føre Kampen videre.« (...) det var vor *nationale Pligt* at underkaste os den preussiske Militærtjeneste for at få Ret til at bo og bygge i vor Hjemstavn.«⁵⁵

Da netop denne delstrøm (ansøgerne om Entlassungsurkunde) i høj grad

Tabel 7: Rejsemål i ansøgningerne om Entlassungsurkunden, fordelt på fem-års perioder, Tønder Kreds samlet, 1870-90

	1870-74	1875-79	1880-84	1885-90
Danmark	97 60,6%	220 71,4%	93 28,7%	32 17,4%
Oversøisk udvandring	47 29,4%	64 20,8%	213 65,7%	134 72,8%
Andet/ukendt	16 10,0%	24 7,8%	18 5,6%	18 9,8%
Ialt	160 100,0%	308 100,0%	324 100,0%	184 100,0%

Kilde: Tønder Landrådsarkiv 76-81.

repræsenterer en udvandring af unge mænd umiddelbart under den værnepligtige alder, synes dette fald i antallet af udvandrere at bekræfte et holdningsmæssigt skifte hos de dansksindede!

Værnepligten

tedelen af perioden har man på den ene eller anden måde foretaget en registrering af, om de ulovligt udvandrede havde aftjent deres værnepligt, eller om der skulle indledes en form for retsforfølgelse mod dem. Uheldigvis er disse registreringer i lange perioder meget mangelfulde.

I de første fem år (1867-71) synes kolonnen »Antal militærpligtige uden Entlassungsurkunde« ikke at være ført med nogen konsekvens. I den officielle preussiske statistik er der da også for hele Nordslesvig kun anført 15 personer.

Fra 1872 til 1877 er registreringen mere kontinuerlig, men ikke mere konsekvent. Det er som om, man i de lokale områder har haft svært ved at afgøre, hvad en »Militairpflichtig« egentlig var. Nogle steder synes man at definere det meget bredt, andre steder mere snævert. Tager vi f. eks. året 1873, der er ganske typisk, ser vi, at en fireårig knægt, der sammen med søsteren og moderen er rejst over til faderen i Amerika, optræder som militærpligtig i indberetningen fra Wyk flække. Fra Læk opremses der tre reservister, syv landeværnsfolk samt 14 militærpligtige i udvandringen på 123 personer. I indberetningen fra Løgumkloster anføres, at der ud af de 30 udvandrede var ni militærpligtige, hvoraf de syv var udvandret for at undgå militærtjenesten. Fra Tønder, Nibøl og Sild er ingen militærpligtige anført. Endelig har vi så Visby Herred, hvor der i indberetningen ikke eksplicit er anført tal for de militærpligtige, men hvor det anføres, at nok er udvandringen primært sket »for at forbedre den økonomiske situation, men også tildels for at undgå militærtjenesten (...).« Hvorledes landrådskontoret i Tønder har behandlet denne mangfoldighed af oplysninger, står ikke ganske klart. I den officielle indberetning til Slesvig er der alt i alt noteret 22 militærpligtige for dette år! I 1872 er der officielt ingen militærpligtige i udvandringen, skønt de lokale indberetninger nævner 71 personer; i 1874 er der ti officielle mod 26 i indberetningerne, osv.

Dette lidt tilfældige indtryk har måske været med til at skærpe kravene i 1878, hvor kolonnen får flg. præcise definition »Zahl der Militairpflichtigen, gegen welche ein Verfahren nach dem Gesetz vom 10. März 1858 bezüglich nach § 468 der Prozess-Ordnung vom 25. Juni 1867 stattgefunden hat.«⁵⁶ Denne stramme definition reducerede naturligvis fortolkningsmulighederne (og det anførte antal militærpligtige), men i forhold til en vurdering af militærtjenestens betydning som faktor kan kolonnens oplysninger ikke benyttes.

Situationen ændres igen i 1883, hvor der ved siden af ovennævnte kolonne (der er blevet udvidet med yderligere to paragraf-henvisninger!) atter indføres

en kolonne til antallet af militærpligtige. Herefter synes der at være rimelig god overensstemmelse mellem de lokale indberetninger og det officielle antal udvandrede militærpligtige, ligesom der generelt fra de lokale myndigheder er taget eksplicit stilling til spørgsmålet.

Af disse indberetninger ser man, at der er et vist fald i andelen af værnepligtige i udvandringen op mod århundredskiftet. Og overordnet kan man konkludere som regeringspræsidenten i Slesvig i en beretning af 23. april 1898: »Udvandring for at unddrage sig militærtjeneste hører nu også til sjældenhederne i de nordlige kredse.«⁵⁷ Om ikke andet fordi udvandringen i sig selv aftog kraftigt med f.eks. blot 49 personer fra hele kredsen i 1898!

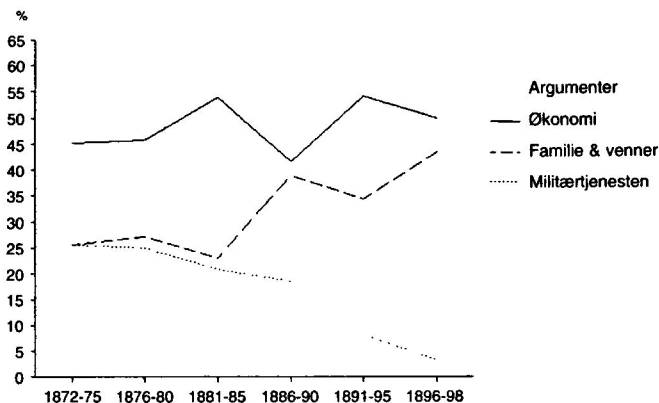
Vurderes de værnepligtige ud fra en geografisk vinkel, kommer der det spændende resultat frem, at mere end hver fjerde mandlig udvandrer fra de to nordlige, danske herreder er anført som militærpligtig, mod kun ca. hver ottende fra de øvrige herreder. Om dette er udtryk for en reel forskel, eller om det bunder i en psykologisk, perceptionsmæssig forskel i myndighedernes holdning til lokalbefolkningen (og udvandringen), må stå åbent.

I en betydelig del af de lokale indberetninger er der en bemærkning eller kommentar med angivelse af årsagerne til den aktuelle udvandring fra området. I alt 272 sådanne kommentarer er registreret. Antallet kan diskuteres, da indberetningerne generelt varierer meget i indhold og udstyr: Nogle følger stramt den officielle skemaform, andre har nærmest brevets karakter.

Derimod fremtræder de overordnede indberetninger fra landråden i Tønder til regeringskontoret i Slesvig stereotype. Gennem hele perioden opremses økonomi, militærtjeneste og venner/familie som årsager til udvandringen. På den anden side er det disse argumenter, der er de gennemgående i de lokale indberetninger. Ved gennemlæsning af materialet har jeg optalt, hvor mange gange de enkelte argumenter benyttes. Selvfølgelig er der problemer ved en sådan optælling. Jo større udvandringsmasse, desto mere generelle forklaringer. Flere steder er der ordret overensstemmelse fra år til år!

Som det fremgår af figur 8, er det økonomiske argument klart dominerende. Skønt der er variationer (en tendens til sammenfald mellem argumentets brug og opsvingene i de internationale konjunkturer!), ligger brugen af dette argument ret konstant igennem hele perioden. Derimod spiller militærtjenesten en stadig mindre rolle som forklaringsfaktor. Interessant er det, at det store skred igen viser sig omkring 1880! På samme tid får kontakten hen over Atlanten en stadig større betydning. Skønt samtiden og eftertiden ideligt har fremhævet militærtjenesten som den altdominerende og væsentligste faktor, så fremstår den faktisk igennem hele perioden som det argument, der er benyttet færrest gange! Også på herredsniveau er det det økonomiske argument, der er benyttet hyppigst både nord og syd for sindelagsgrænsen. Militærtjenesten er derimod

Figur 8: Den procentvise fordeling af de indberettede argumenter i udvandringen fra Tønder Kreds (samtlige indberetninger).

Kilde: Tønder Landrådsarkiv 122, 123 og 817.

helt overvejende koncentreret på de to nordlige danske herreder, samt lidt overraskende også til dels på Læk Herred.

I ovenstående har jeg alene set på de tre overordnede forklaringer. Andre og mere nuancerede findes naturligvis også i materialet. Disse er iøvrigt ofte de mest læseværdige og interessante.

Når man med nutidens øjne ser tilbage på et jysk landdistrikt i forrige århundrede, er det vanskeligt at forestille sig, at man dér var orienteret om aktuelle, konjunkturbestemte forhold på den anden side af kloden. Men faktisk har adskillige undersøgelser vist, at man var ganske godt orienteret, og at »udvandringsmarkedet« reagerede lynhurtigt.

Også i dette materiale dokumenteres denne hurtige informationsspredning. Således lyder det f.eks. i kommentaren fra Løgumkloster flække for året 1872: »Chicago's brand og de høje lønninger der i den forbindelse betales ved genopbygningen, har været hovedårsagen til udvandringen herfra for året 1872.« Den brand, der her henvises til, er storbranden i oktober 1871. Den hærgede byen i 30 timer og kostede over 300 mennesker livet. Huse samt indbo for mere end 200 millioner dollars menes at være gået op i flammer.

Som i alle udvandringsstrømme har vi også her galleriet af »sorte får«, kranke skæbner, ulykkelig kærlighed og håb om lykkelig ditto. Således f.eks. en stakkels rebslager Martensen fra Løgumkloster, der i 1875 forlod kone og børn og rejste til Amerika, fordi han ikke længere kunne holde sit eget drikkeri ud! Eller en person fra Klægsbøl, der i 1889 »udvandrede«, fordi han derigenem ville unddrage sig straf for begået legemsbeskadigelse. Nogle år senere i

1898 fik han følgeskab af to personer, der gennem udvandringen unddrog sig den truende straf for begåede falsknerier, samt af andre to, der flygtede fra deres respektive kreditorer.

Flere forældre og enker rejste på deres gamle dage over til børnene i Amerika. Således Thomas Christian Thomsen og frue Anna Christine fra Wyk i 1877 og en »arbejderenke« fra Højer, der i 1885 sammen med to børn rejste over til to søstre og to voksne børn i Amerika, »der havde lovet at forsørgende hende der«.

Et betydeligt antal mænd rejste ud for at få »et bedre udkomme«, men også et væsentligt antal unge kvinder udvandrede for i det fremmede at »finde deres lykke«. Min personlige favorit i denne genre er amtsforstanderen fra Hostrups

Fra

Amerika.

Bernad (Biscan) den 20. Aug. 1867.

Den 20. Juli ankom vi alle lykkelig og vel til vores Bekæmmersted, alle vel tilfredse. Ingen havde mistet noget. Vi maare tilføje, at vi ved alle Anledninger blev foretrukne fremfor dem, som bleve sendte fra andre Kontorer. — Vi skulle ikke, som flere af de Andre, betale for Koff og Bogi hvor vi kom, heller ikke nos der Tole om Duesogst hvortil you Bourn eller andet Sted, vi havde ingen Udgift mere siden vi rejste fra Kjøbenhavn. Jeg havde derfor talte Dem for den gode Behandling vi fik, og bede Dem at oplysse disse Brev for Hoff, som ønsker at høre dem; thi alt her bliver et sandt.

I 21 Pasagerers Room.

B. C. Sillensen fra Korr-Læbe.

Til

det Skandinaviske Hovedkontor.
Nobhavn Nr. 13 i Kjøbenhavn.

Agent for Skandinaviske Hovedkontor dVr.:
Gjæstgiver Hage i Tønder,
Kjøbmand Giesemann i Logumkloster,
Kontor, Apotheker Nagel i Hoyer,
Bredrene Vertelsen i Ballum,
Kjøbmand Johannes Hansen i Esbjerg.

Fra

Kjøbenhavn

til

Amerika

2 Gange maanedlig og Ruten hele Vejen. Pasagererne besjages i Almindelighed af en dansk Mand, som er godt kendt med Forholdene i Amerika, og direkte Billetter til alle Stanshøstatter i Amerika laasos ved det Skandinaviske Hovedkontor, som sidde Sommer beboede over 1000 Inddere. Man henvende sig til Skandinaviske Hovedkontor, Nobhavn Nr. 13 i Kjøbenhavn, eller til Dr. Apotheker, Konjul Nagel i Hoyer.

- Bredrene Vertelsen i Ballum.
- Johannes Hansen i Esbjerg.
- Gjæstgiver Hage i Tønder.
- Kjøbmand Giesemann i Logumkloster.

Fra

Amerika.

Hosjagerer indføres daglig pr. Dannebø til billigeste Duesogstpriser via England til New-York. Lænde om alle vestlige Stater i Amerika. Paa hvert Etid er omkost en dansk Tolk. Circa 4000 Pasagerer beskjoredes hde Sommer fra Underkjogedes Expedition. Dampfibe-Agenter Allan Brothers & Co.'s General-Agent

Gjæstgiver W. Hornemann,
Nobhavn Nr. 13, Kjøbenhavn.

Agenter dVr.:
Gjæstgiver Hage i Tønder,
Gjæstgiver Giesemann i Logumkloster,
Kontor Nagel i Hoyer,
Bredrene Vertelsen i Ballum,
Johannes Hansen i Esbjerg.

Fra

Pasagerer

beskjoredes hver Uge til Australien, Sydskand, Canada og hele Amerika. Indskrivning daglig til billige Duesogstpriser hos

C. Schwerdmann & Co.,
28. Vestre Strove, Altona.

Aviserne i 1860'erne var fulde af annoncer fra udvandringsagenter, som benyttede alle de moderne markedsførings midler. Der blev fortalt om de gode rejseforhold og de billige priser, og tilfredse rejsende gav erfaringer til bedste. I mange byer på vestkysten var der agenter, således i Tønder, Højer, Ballum, Skærbæk, Logumkloster. Vestslesvigs Tidende 1867-69. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig.

meget håndfaste årsagsforklaring fra 1894: »Årsagen til udvandringen af de tre enlige piger skyldes nok mest ønsket om der at erhverve sig en mand, hvilket ikke rigtigt er lykkedes for dem her, men også for om muligt at opnå en bedre social stilling«.

Sammenfatning

I den eksisterende litteratur fokuseres der meget på det nationale aspekt ved udvandringen fra Nordslesvig. Skønt der naturligvis er store variationer mellem de enkelte fremstillinger, illustreres den traditionelle nationale tolkning udmærket af følgende citat fra Nationalmuseets skrift »Drømmen om Amerika« fra 1984: »De unge i Nordslesvig nægtede for manges vedkommende at leve under det tyske styre. De ville ikke affinde sig med tysk sprog i skole og kirke og navnlig ikke med den flere år lange preussiske værnepligt. En del flyttede til Danmark (opterede), men navnlig gav det tyske styre anledning til en ren »folkeflugt« fra Nordslesvig til Amerika.«⁵⁸

Det er denne grundholdning om en »national flugt« og i særdeleshed en »national flugt til Amerika«, der stilles spørgsmålstejn ved i denne artikel. Til belysning af problemstillingen har jeg undersøgt afvandningsadfærden blandt de fødte 1845-80 i sognene Mjolden og Ubjerg og den registrerede udvandring af preussiske statsborgere fra Tønder Kreds (1867-98).

Hovedindtrykket har været, at udvandringen ikke med rimelighed kan betragtes isoleret som en lokal national tildragelse.

Den store majoritet blandt udvandrerne var på det overordnede niveau grundlæggende styret af de samme faktorer som den øvrige skandinaviske udvandring. Fluktuationen viste således for langt størstedelen af udvandringen et fuldstændigt identisk forløb med et foreløbigt højdepunkt omkring 1872-73, en kulmination i første halvdel af 1880'erne og en mindre ansats i begyndelsen af 1890'erne.

At det nationale næppe har spillet en afgørende rolle for det store flertal, bekræftes af den ulovlige udvandnings spredning på de enkelte sogne. Intet tyder på en sammenhæng mellem sindelaget og udvandringens omfang. Både nord og syd for sindelagsgrænsen var der høje og lave udvandningsintensiteter.

Sammenholdt med de øvrige afvandnings-delstrømme fremgår det, at udvandringen ikke var et selvstændigt demografisk fænomen, men en integreret del af hele afvandringen fra området.

I materialet viser det sig ved, at omkring halvdelen af samtlige fødte flyttede væk fra deres hjemstavn i voksenalderen, og ca. 80% af disse flyttede effektivt eller udenlands, dvs. til byerne på østkysten eller i Holsten, til Danmark eller

oversøisk! Nok var der i vandringsmålet en national tilkendegivelse, men hvem der flyttede, hvornår og til dels også hvortil synes i høj grad at have beroet på de muligheder og rammer, tilværelsen nu engang satte. Det var de unge ugifte fra tyendestanden, der uafhængigt af nationalitet vandrede oversøisk. Den kortere og mere nationalt betonedede udvandring til Danmark var generelt lidt ældre og erhvervsmæssigt mere spredt. Typisk drejede det sig om optanter. De effektive flytninger til byerne i Slesvig og Holsten bestod næsten udelukkende af personer med preussisk statsborgerskab, primært selvstændige og håndværkere der i en mere moden alder flyttede med kone og børn. Den korte cirkulære flytning, derimod, indeholdt et bredt udsnit af landarbejderbefolkningen.

Helt centralt for forståelsen af den nordslesvigske udvandring er forskellen mellem den lovlige og den ulovlige udvandring. I modsætning til hvad man tidligere har antaget, synes særligt den mindre, lovlige udvandring at være motiveret i det nationale og i militærtjenesten. Dels er fluktuationen ganske atypisk i forhold til den generelle trend, dels bestod hovedparten af den mandlige lovlige udvandring af unge umiddelbart under sessionsalderen. Den ulovlige, derimod, var en langt mere sammensat gruppe, der på det overordnede plan nærmest svarer til en nordeuropæisk udvandring både hvad angår fluktuation, kønsfordeling og for så vidt også den sociale sammensætning.

Spørgsmålet er imidlertid, om disse unge udvandrede på grund af militærtjenesten, eller om de blot fremskød en uafvendelig beslutning et år eller to for på den måde at undgå indrullering? Man fristes til at tro det sidste. Var de økonomiske udsigter i hjemegnen ugunstige, og var tanken om udvandring vakt, ville det næppe være meningsfyldt først at aftjene værnepligten for så at udvandre. Nej, oplagt ville man tage skridtet straks eller måske først tage den kortere tur over grænsen, få en tjenesteplads, spare penge sammen og så emigrere i en lidt mere moden alder! Som det fremgik af ansøgningerne om Entlassungsurkunde, var det store flertal unge mænd under 17 år og hovedparten af disse havde valgt Danmark som deres (første) rejsemål.

Interessant er det dog, at man fornemmer et skift i denne adfærd omkring 1880: Dels flyttede tyngdepunktet for den lovlige udvandring sydpå, dels faldt antallet der vandrede til Danmark kraftigt, dels indtog militærtjenesten som forklaringsfaktor fra dette tidspunkt en mindre plads. Uvilkaarligt kommer man til at tænke på H. P. Hanssens kongstanke om, at »Edskampen udkæmpedes med det resultat, at Protestpolitikken opgives. Udvandringen ophører.«⁵⁹ Skønt udvandringen ikke ophørte, synes skiftet i de danskes politik klart at have haft betydning for udvandringen (og ungdommen)!

At militærtjenesten på dansk side i samtiden blev opfattet som eksponent for det preussiske styre, dets militarisme og undertrykkelse, er en anden ting. Og nok én af de væsentligste grunde til at man har fokuseret så meget på dette

element. – Alternativet var »frihedens land»; landet med demokratiske friheder og lighed, hvor ingen havde behov at bukke for andre, endsige arbejde for andre (end sig selv): Landet der symbolisedes af Frihedsgudinden. Denne opfattelse af Amerika er ikke speciel for Nordslesvig, men genfindes overalt i Europa. På grund af de specielle politiske forhold i Nordslesvig fornemmes imidlertid en sammenkobling af det sociale frihedsbegreb og det politiske. Denne sammenblanding illustreres udmærket af følgende tre udpluk fra breve skrevet med få dages mellemrum i 1895 af Hans Jacobsen fra Brøns: »(...) Kristian ønsker (...) at sætte fod under eget bord så snart som muligt. Det er vist meget fornuftigt, det bliver dog i længden kedeligt at arbejde for andre (...)«, »Når man først har været her i landet få år, tror jeg, det falder vanskeligt igen at indordne sig under de hjemlige forhold med deres uendelighed af militære embedsmænd og med de mange bånd på personlig frihed. Jeg kan ikke lide Tyskland...«, »(...) Kommer Viggo ikke herover, hvis han bliver taget som soldat? (...)«⁶⁰

NOTER

1. Se Poul Sveistrup: »Sønderjylland under det preussiske herredømme« (Sdj. Aarb. 1890, s. 238-263), H. P. Hanssen: »Har vi tid til at vente?« (»Fra Kampaarene, I« 1928, s. 30-48), F. J. Wests redegørelse i »Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaals Historie«, s. 303 ff. (Kbh. 1901), M. Mackeprang: »Nordslesvig 1964-1909«, s. 148 ff. (Kbh. 1910).
2. Tønder Landrådsarkiv 122, min oversættelse.
3. Optant er betegnelse for en person, der i forbindelse med et landområdes afståelse vælger statsborgerskab i (dvs. operer for) det land, der afstod landsdelen. Ved freden i Wien blev denne ret tildelt den slesvigske befolkning. Antallet der benyttede denne mulighed antages at ligge mellem 15 - 20 % af den mandlige befolkning.
4. I Pragfredens § 5 fra 1866 mellem Preussen og Østrig, blev der lovet de nordlige distrikter i Slesvig afståelse til Danmark, såfremt befolkningen gennem en fri afstemning afgav ønske herom. Paragraffen ophævedes i 1878.
5. Et eksempel i denne genre er artiklen »Den døde Haand. Slesvigs befolkning efter 1864«, der udkom i første årgang af »Grænsevagten«, 1919.
6. Karl Alnor: »Zur Bevölkerungsentwicklung Schleswigs in der preussischen Zeit«, s. 407-417 i »Nordelbingen 1938«, Jg. 14.
7. Ibid. s.413.
8. Nyere tysk litteratur: Kai Detlev Sievers: »Schleswig-Holstein im Rahmen der deutscher Überseewanderung des 19. Jahrhundert« (s. 285-307 i »Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Band 101, 1976), Günter Moltmann: »Deutsche Amerikaauswanderung im 19. Jahrhundert. Sozialgeschichtliche Beiträge (Stuttgart 1976), »Nach Amerika! Auswanderung in die Vereinigten Staaten« (Museum für Hamburgische Geschichte 1976), Günter Moltmann: »Die Deutsche Auswanderung in überseeische Gebiete: Forschungsstand und Forschungsprobleme«(s. 57-66 i Der Archivar 1979), »Die deutsche und Scandinavische Amerikaauswanderung im 19. und 20. Jahrhundert« (Neumünster 1980), »Schleswig-Holstein/Nordamerika. Versuche eines interdisziplinären Ansatzes« (Kieler Beiträge zur Erweiterung der Englischen Philologie, Band 1, 1982), »Die vergessenen Deutschen. Schleswig-Holsteiner im Nordamerika.«(-Kieler Beiträge zur Erweiterung der Englischen Philologie, Band 3, 1983), Kai Detlev Sievers:

»Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins in der Kaiserzeit 1867-1914«, s. 9-10 (»Geschichte Schleswig-Holsteins, 8. band, Teil 2, Lieferung 1. Neumünster 1991).

Nyere dansk litteratur: Inge Adriansen: »Udvandringen fra Slesvig 1864-1914« (s. 89-102 i »Fra Als og Sundeved«, bind 48. Sønderborg 1969), Kristian Hvidt: »Flugten til Amerika, eller drivkræfterne i masseudvandringen fra DANmark 1868-1914«, s. 263-270 (Århus 1972), Hans Schultz Hansen: »Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914«, s. 25-30 (Aabenraa 1985), Leif H. Nielsen: »The Emigration from North Schleswig« (s. 58-80 i »From Scandinavia to America. Proceedings from a Conference held at Gl. Holtegaard« Odense University Press 1987).

9. Citeret fra Mackeprang (1910), op. cit., s. 149.

10. Hans Schultz Hansen (1985), op. cit., s. 25-30.

11. Efter indlemmelsen i Preussen i 1867 var den preussiske lovgivning på udvandringsområdet også gældende i Nordslesvig. Denne påbød, at enhver preussisk statsborger der ville udvandre, skulle løses fra sit undersåtsforhold - få »Entlassungsurkunde«. I 1887 besluttedes det i forbundsrådet, at oplysningerne om udvandringen ikke længere skulle indsamles og offentliggøres. (Preussische Statistik (Amtliches Quellenwerk), del 26, 36, 42, 45, 48, 51, 56, 61, 68, 74, 79, 86, 89 og 94.)

12. Otto von Wobeser: »Statistik der Provinz Schleswig-Holstein im Rahmen des deutschen Reichs und Preussen« (Altona 1887).

13. Poul Sveistrup (1890), op. cit..

14. Opgørelsen omfatter indtil 1886 havnene Hamborg, Bremen, Stettin og Antwerpen. Fra 1887 også Rotterdam og Amsterdam. I 1967 er disse opgørelser samlet i »Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins« (Kiel 1967), s. 39-40.

15. Preuss. Statistik, vol. 26, s. XLIV.

16. Otto von Wobeser (1887), op. cit., s. 148 ff..

17. Københavns Politis Udvandringssager, vol. 21-31 og 198-218 (Landsarkivet for Sjælland). Materialet blev fremdraget og benyttet første gang af Kristian Hvidt (1971), op. cit..

18. Mads Iversen: »Nordslesvigs Befolkning 1864-1920«, s. 319-336 (Nationaløkonomisk Tidsskrift 1933).

19. Grundmaterialet til folketællingerne er efter statistisk bearbejdelse tilintetgjort af det kgl. preussiske statistiske bureau i Berlin (se Hans H. Worsøe: »Folketællinger i Nordslesvig 1864-1919« (Sdj. Aarb. 1964)). Hvad angår til- og afgangslisterne, så førtes sådanne ikke i Slesvig. Mjolden, der som enklave hørte under Ribe Stift indtil 1864, har dog til- og afgangslisterne frem til 1872.

20. Primært »Restanten«-lister og »Nachweisungen«, der omhandler personer, der ikke mødte på session eller til tjeneste. Findes på landsarkivet i Aabenraa.

21. Tønder Landrådsarkiv 122 123.

22. Tønder Landrådsarkiv 817.

23. Tønder Landrådsarkiv 76-81.

24. Kai Detlev Sievers (1976), op. cit., s. 292-293.

25. Grundsteuerreinertrag. For Mjolden 23,96 Mark pr. ha. og for Ubjerg 23,63 Mark. Kilde: »Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein« (Kiel 1891).

26. Aksel Lassen: »Valg mellem tysk og dansk« (Aabenraa 1976), s. 337, 358-359.

27. En Gemeindechronik er en sognekronike. I 1897 blev det pålagt de enkelte sogne at udfærdige en sådan. Ubjergs Gemeindechronik er enestående fyldig og skyldes sognets præst Johannes L. Jessen. I 1985 er den transskriberet til latinske bogstaver af Jacob L. Tygsen. Beretningen om Hans Michel Outzen står s. 24 ff. (Lokalhistorisk arkiv for Tønder kommune).

28. Uwe Jens Lornzen (1893-1838). Studerede jura i Kiel og Jena. Ansat i det slesvig-holsten-lauenborgske kancelli i København 1821. 1830 blev han landfoged på fødeøen Sild. Påvirket af julirevolutionen 1830 udgav han skriftet »Über das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein«, der på et liberalistisk grundlag agiterede for en fri forfatning for hertugdømmerne. En efterfølgende fængselsstraf tog hårdt på hans psyke. Efter løsladelsen tog han udenlands og begik senere selvmord.

29. »Ubjerg sogns Gemeindechronik«, op.cit., s. 26-31.

30. M. Mackeprang (1910), op. cit., s. 138.
31. Hans Schultz Hansen (1985), op. cit., s. 32.
32. Claus Eskildsen: »Tønder 1243-1943« (Tønder 1943), s. 50. Indtrykket bekræftes af industri-tællingen 1855, se Vibeke Harsberg: »Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-1864« (Aabenraa 1988), s. 88-92.
33. J. P. Trap: »Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig« (Kbh. 1864, genoptrykt 1975), s. 137.
34. Vibeke Harsberg (1988), op. cit., tabelafsnittet s. 111 ff.. Tallene gælder kun området nord for den nuværende grænse.
35. Trap (1864), op. cit., s. 136.
36. Citeret fra »Tønder gennem tiderne (Aabenraa 1943-44)«, s. 261.
37. Niels Peter Olsen: »Landsbydreng og Lærer i Nordslesvig i Tiden fra 1864 til Sprogforordningen 1888« (Sdj. Aarb. 1956), s. 111.
38. Fremtægnelse for tiden 1897-1901, hvor den preussiske administration med en meget rigoristisk fremfærd forsøgte at knække danskheden med mødeforbud, fængselsophold, udvisninger og fratagelse af forældrerettigheder. Opkaldt efter overpræsidenten Ernst M. von Köller (1841-1928).
39. Hjemstedsbevis. Bevis på forsørgelsesret. De preussiske myndigheder krævede et sådant hjemstedsbevis for bosættelse i Slesvig.
40. Tønder Landrådsarkiv 111.
41. Niels Peter Olsen (1956), op. cit., s. 112.
42. Citeret fra Paul Tappe: »Det gamle Kær Herred i billeder og tekst« (Rosenkilde og Bagger 1982), s. 21.
43. Sune Åkerman: »Intern befolkningsomflytning och emigration« (»Emigration fra Norden indtil I. Verdenskrig«. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971), s. 102 og 105.
44. Sune Åkerman (1971), op. cit., s. 82-84.
45. G. Japsen: »Betrægtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig« (Sdj. Aarb. 1973), s. 71.
46. Sune Åkerman (1971), op. cit., s. 84.
47. Ane Dorthe Holt: »Udvandringen til Amerika fra Humble sogn« (Studier i dansk befolkningshistorie 1750-1890. Odense 1976).
48. Kristian Hvidt: »Det folkelige gennembrud og dets mænd 1850-1900« (Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bind 11. Kbh. 1990), s. 275.
49. Uægte fødte: I området 3 (1,1%), cirkulært 6 (10,0%), effektivt 3 (4,9%), Danmark 2 (4,7%) og oversøisk 4 (3,5%).
50. Brinley Thomas: »Migration and Economic Growth. A Study of the Great Britain and the Atlantic Economy« (1954).
51. Jens H. Nielsen: »Indbyggerne i Mjolden sogn 1840« (Æ Aarhus 1985), s. 76 ff..
52. »Sønderjyllands Historie«, bind V. (Kbh. 1933), s. 102 ff..
53. Kai Detlev Sievers (1991), op. cit., s. 10.
54. Ifølge en traktat af 22. feb. 1868 mellem USA og Det Nordtyske Forbund var man straffri, hvis man efter fem år vendte tilbage som amerikansk statsborger. (Kai Detlev Sievers (1976), op. cit., s. 294).
55. H. P. Hanssen: »Et Tilbageblik«, bind 1 (Kbh. 1928), s. 94 og 95.
56. Tønder Landrådsarkiv 122, læget for året 1878.
57. Citeret efter Kai Detlev Sievers (1976), op. cit., s. 295.
58. Afsnittet om udvandringen fra Sønderjylland »Sønderjydernes flugt efter 1864« i Nationalmuseets »Drømmen om Amerika« (1984), s. 10.
59. H. P. Hansen i Schultz Danmarkshistorie (Kbh. 1942), s. 106.
60. Citeret fra Anne Lisbeth Olsen og Niels Peter Stilling: »Et nyt liv. Den danske udvandring til Nordamerika i billeder og breve« (Strandbergs Forlag 1985), s. 31.

KILDER

Landsarkivet for Sønderjylland:

De landkommunale arkiver:

Mjolden sogn:

I: Mjolden kommune: 1: Militærstamruller. 6: Statsskattelister.

II: Ottersbøl kommune: 1: Militærstamruller. 3: Statsskattelister.

Ubjerg sogn:

I: Ubjerg sogns fattigvæsen: 1: Forhandlingsprotokol. 2: Fattigvæsenssager.

III: Sæd kommune: 2: Militær og rekrutteringsstamruller. 11: Diverse skattelister og personfortegnelser.

IV: Ubjerg kommune: 2: Forskellige sager (spec. kontrolliste F 1900). 3: Militær- og rekrutteringsstamruller.

Præstearkiverne:

Ballum: Døde 1860-1944, viede 1860-1944.

Burkal: Døde 1845-1914, viede 1860-1900.

Døstrup: Tilgangslister 1860-1872, døde 1860-1940, viede 1860-1914.

Hostrup: Døde 1845-1875, viede 1860-1900.

Mjolden: Fødte 1845-1880, døde 1845-1964, viede 1861-1914, afgangslister 1845-1872, konfitentregister 1899-1901, konfirmerede 1855-1900.

Møgeltoender: Døde 1851-1914, afgangslister 1868-1869, viede 1860-1915.

Randerup: Døde 1860-1950, viede 1860-1914, tilgangslister 1860-69.

Skærbæk: Døde 1860-1935, viede 1860-1935.

Tønder: Døde 1860-1892, viede 1860-1907.

Ubjerg: Fødte 1845-1880, viede 1862-1910, døde 1845-1910, konfirmerede 1855-1900.

Tønder Landrådsarkiv:

70, (Spec. nr. D 46): »Verzeichniss über die nach Dänemark übergetretenden Wehrpflichtige. Optantenregister.«

71-74, (Spec. nr. D 50): »1867-1870, Optionsærklæringer Ordnet alfabetisk.

75 (Spec. nr. D 51): »1866-1911, Sager vedrørende optanter og danske undersåtter.«

76-81, (Spec. nr. D 53-58): »1870-1903, Entlassung aus dem Staatsverband.«

111, (Spec. nr. D 97-98): »1874-1902, Sager vedr. udvisning af ikke-tyske statsborgere.«

119-121, (Spec. nr. D 114-118): »1890-1914, Reisepåse.«

122-123, (Spec. nr. D 119-120): »1867-1889, Statistik over udvandring uden tilladelse, erhvervelse og tab af statsborgerskab.«

670-698, (Spec. nr. Z 1-29): »1845-1880, Alfabetiske lister (lægdssruller)«.

739-743, (Spec. nr. Z 70-97): »1842-1894, Restanten Liste.«

817, (Spec. nr. Z 175): 1) »1876-1913, Nachweisung derjenigen Militärpflichtigen aus dem Kreise Tondern, welche das deutsche Reichgebiet nach den 8. Dec. 1866 ohne erlaubnis verlassen und sich dadurch dem Eintritt in den dienst des stehedende Heeres oder Flotte entzogen haben.« 2) »1891-1898, Die ohne Entlassung-urkunde ausgewanderten Personen.«

818-819, (Spec. nr. Z 176-177): »1891-1913 Wehrpflichtige welche die Staats-angehörigkeit verloren haben.«

888, 891: »Spørgeskemaer vedr. opstillingen af valglistor til afstemningen 1920.«

Rigsarkivet:

De slesvigske folketællinger 1769-1860 (Folieregistratur 220,5):

Mjolden sogn, 1860 (A, B, C).

Ubjerg sogn, 1860 (A, B).

Lokalhistorisk arkiv for Tønder kommune:

»Ubjerg sogns Gemeindechronik»: »Gemeindechronik« af pastor J. L. Jessen, Ubjerg, ca. 1900.

Transkriberet af Jacob L. Tygsen.

Slægtstavler (Chr. Göttge, Andreas Nielsen)

Sønder Løgum præstegård:

Sønder Løgum sogn: døde 1860-1950, viede 1860-1930.

Nykirke præstegård:

Aventoft sogn: døde 1860-1960, viede 1860-1930.